

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ὁ θάνατος

ΣΤΟ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟ του έργου «Καϊν» (ὁ ἴδιος τ' ὀνομάζει κ' ἓνα μυστήριον), ὁ Λόρδος Βύρων βάζει τὴ γυναίκα τοῦ "Αβελ ν' ἀναγγέλλει τὴν ἀφίξη τοῦ θανάτου στὸν κόσμον. Ἀντικρῦζοντας τὸ σκοτωμένο τῆς ἄντρα, διαπιστώνοντας — καὶ πρόκειται γιὰ τὴ φοβερώτερη ἀνακάλυψη ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἄνθρωπο — ὅτι τὸ πρόσωπό του εἶχε γίνει ἀπόλυτα ὠχρὸ καὶ ὅτι τὰ χέρια του, ὅταν δοκίμασε νὰ τὰ σηκώσει, ἔπεσαν κάτω σὰ λιθάρια, ἀναζήτησε τὸν Ἄδὰμ καὶ τὴν Εὐὰ κραυγάζοντας μὲ ἀλλοφροσύνη: «Ὁ θάνατος ἦρθε στὸν κόσμον».

Κάποτε, μέσ' στὸ σκοτάδι τῆς προϊστορίας μας, θὰ ἔλαμψε, σὰν τὸ πρῶτο φῶς τοῦ νοῦ, ἡ συνειδητὴ σύλληψη τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει. Ἐκατομμύρια ἄνθρωποι θὰ εἶχαν, ἴσως, πεθάνει πρὶν πεθάνει ὁ πρῶτος — ὁ "Αβελ — ποὺ ὁ θάνατός του ἔγινε ἓνα γεγονός συνειδητό. Τὰ ἑκατομμύρια ἐκεῖνα δὲν πέθαναν ὡς ἄνθρωποι. Ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ ὑπάρχει, ἄρχισε νὰ ζεῖ, ἀφότου ἀνακάλυψε συνειδητὰ ὅτι πεθαίνει. Σωστά, λοιπόν, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀρχίζει τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ "Αβελ. Καὶ τὸ ξεκίνημα τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴ φυγὴ τοῦ ἀδελφοκτόνου Καϊν ἀπὸ τὸν τόπο τοῦ ἐγκλήματος. Μὲ κάποιον τρόπο ἔπρεπε νὰ διαπιστωθεῖ συνειδητὰ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι θνητός. Καὶ διαπιστώθηκε — τὸ πράγμα δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλὰ εἶναι βαθύ-

τατα χαρακτηριστικό — με την αδελφοκτονία. Τί ἔφταιγε, ἄλ-
λωστε, ὁ Κάϊν; Τὸν προκάλεσε ὁ Ἄβελ με τὴν αὐτοπεποίθηση
καὶ μακαριότητά του. Τὸν προκάλεσε, ἴσως, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ποὺ
ἐπὶ ταῖς θυσίαις αὐτοῦ οὐ προσέσχε· κ' ἔδειξε τὴν εὐμένειά
του στὸν ποιμένα καὶ ὄχι στὸ γεωργό. Καὶ ξεκίνησε ὁ ἀδελφο-
κτόνος Κάϊν, γνωρίζοντας πιά ὅτι ὑπάρχει ὁ θάνατος, γιὰ τὴ
μεγάλη καὶ ὀδυνηρὴ ὀδοιπορία τῆς ζωῆς, τῆς ἱστορίας. Ξεκίνησε,
κι' ἀκόμα δὲ σταμάτησε νὰ περπατάει μέσ' στὴν ἀτέλειωτη ἔρη-
μο. Πθαίνει, ξαναζει, ξαναπεθαίνει. Καὶ ὁ κύκλος τῶν γενεῶν
ἔγινε ἀμέτρητος. Καὶ ὁ κύκλος τῶν θανάτων ἄπειρος.

Ὁ Λόρδος Βύρων βάζει τὴν Εὐα, ἂν καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς εἶ-
ναι ὁ μεγάλος ἔνοχος, νὰ καταριέται τὸν Κάϊν. Κ' οἱ κατάρες
τῆς εἶναι φοβερές. Φίδια — τοῦ λέει — νὰ ξεπηδοῦν στὰ βήμα-
τά του· στάχτη νὰ γίνονται στὸ στόμα του οἱ καρποὶ τῆς γῆς·
ὁ θάνατος νάναί γι' αὐτὸν χειρότερος κι' ἀπὸ τὸ θάνατο· ὁ ἥλιος
νὰ τοῦ ἀρνηθεῖ τὸ φῶς του· κι' ὁ οὐρανὸς τὸ Θεό! Ἡ Εὐα ἐμφα-
νίζεται ἔτσι (ἔτσι ὅπως ὁ Βύρων θέλησε νὰ τὴν ποραστήσει)
περισσότερο ἢ μητέρα τοῦ νεκροῦ παρὰ ἢ μητέρα τοῦ ζωντανοῦ
τῆς γιοῦ. Ὁ Ἀδάμ, ἀντίθετα, λυπᾶται καὶ τὸ ζωντανό· ξέρει
ὅτι καὶ ὁ ἔνοχος δὲ φταίει· καὶ σκέπτεται, πάντως, ὅτι ἀπὸ τὸ
ζωντανὸ καὶ ἔνοχο γιό του (ὁ Ἄβελ πέθανε ἄτεκνος καὶ ὁ ἴδιος
ὁ Ἀδάμ δὲν εἶχε ἀκόμα γεννήσει τὸν Σῆθ) θ' ἀρχίσει ἡ μεγάλη
ὀδοιπορία τῶν ἀνθρώπων στὴν ἀπέραντη ἔρημο τῆς ζωῆς. Ἀπὸ
τὴ σκέψη τοῦ Ἀδάμ γεννιέται ἡ ἐπιείκεια· καὶ ἀπὸ τὴν καρδιὰ
τῆς γυναίκας τοῦ Κάϊν ποὺ ἀγαπάει καὶ τὸν ἀδερφό της τὸν
Ἄβελ, ἀλλὰ ποὺ μολοντί ὁ Κάϊν τὴν ἀποτρέπει, ἀποφασίζει
ν' ἀκολουθήσει τὸν ἀδελφοκτόνο στὴν ἀπέραντη ἔρημο, ἀρχίζει
ἢ καλωσύνη καὶ ἢ καρτερία. Πῶς μπορούσε, χωρὶς σύντροφο τὴν
καλωσύνη καὶ τὴν καρτερία, νὰ προχωρήσει ὁ κακὸς ἄνθρωπος
στὸ δρόμο του; Ἡ καλωσύνη ἔγινε ἢ παρηγοριὰ τῆς κακίας. Ὁ
Θεὸς βόηθησε ἔτσι καὶ τὸν Κάϊν. Ἀφοῦ τὸν καταράστηκε, τὸν
βόηθησε. Ὁ «στένων καὶ τρέμων ἐπὶ τῆς γῆς», ὁ ἔνοχος ποὺ τι-
μωρεῖται, θάχει καὶ τὴν καλωσύνη πλάϊ του — ἢ καὶ μέσα του
— ὡς ἀντίδοτο τῆς κακίας· τῆς ἀθέλητης, ἄλλωστε, κακίας, τῆς
μοιραίας καὶ ἀναπότρεπτης ποὺ γεννήθηκε αὐτόματα. Ἡ κακία
ἦταν ἀναπότρεπτη, ἐνῶ ἡ καλωσύνη δὲν ἦταν· ἡ καλωσύνη μπο-
ροῦσε καὶ νὰ μὴ γεννηθεῖ μέσ' στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου· δὲν
τὴν προκάλεσε καμιὰ αἰτία, ἐνῶ τὴν κακία τὴν προκάλεσαν καὶ

τὴν προκαλοῦν ἀδιάκοπα αἰτίες πολλές, συμφέροντα, ἀνάγκες· γι' αὐτὸ καὶ ἡ καλωσύνη, ποὺ ἦρθε στὸν κόσμον ἀπρόκλητη, εἶναι δῶρο Θεοῦ καὶ ὄχι ἀπλὸ περιστατικὸ τῆς ζωῆς. "Ἄν θέλουμε μολοντούτο νὰ βροῦμε κάποια ἀφορμὴ — ὄχι αἰτία, ἀλλὰ ἀπλὴ ἀφορμὴ — ποὺ προκαλέσει τὴ γένεση τῆς καλωσύνης μέσ' στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ δὲν μπορούμε νὰ τὴ βροῦμε παρὰ μόνον στὸ θάνατο. Ὁ ἐρχομὸς τοῦ θανάτου ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ στὸν ἐρχομὸ τῆς καλωσύνης στὸν κόσμον. Ὁ θάνατος τοῦ Ἄβελ ἔδωσε ἀφορμὴ στὴ γυναῖκα τοῦ Κάϊν ν' ἀποφασίσαι νὰ λυπηθεῖ τὸν καταραμένο καὶ νὰ τὸν ἀπολουθήσει, ἀπὸ καλωσύνη, στὴ φοβερὴ ὁδοιπορία του· καὶ ὁ θάνατος ὡς μοῖρα ἀνθρώπινη δίνει ἀφορμὴ στὸν καθένα νὰ σκέπτεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμφέροντά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνάγκες του, καὶ κάτι ἄλλο· κάτι ἄλλο ποὺ δὲν ὑπηρετεῖται μὲ τὴν κακία καὶ τὸν ἐγωϊσμό, μὲ τὴν παραγκώνισή τοῦ πλησίον μας καὶ μὲ τὸ φέμα· τί ὠφελεῖ τὸ φέμα ἀπέναντι τοῦ θανάτου; Ὅταν σκέπτεται ὁ ἄνθρωπος τὸ θάνατο, σκέπτεται καὶ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ συμφέροντά της· κ' ἔτσι, μὲ ὁδηγὸ καὶ παιδαγωγὸ τὸ θάνατο, μπορεῖ νὰ δείξει καλωσύνη καὶ ἀνιδιοτέλεια.

2.— Τὸ πιὸ σταθερὸ δεδομένο τῆς ζωῆς εἶναι ὁ θάνατος. Καὶ πρὶν ἀκόμα ἔρθει, εἶναι δοσμένος στὸν ἄνθρωπο (ἢ εἶναι ὁ ἄνθρωπος δοσμένος σ' αὐτόν), ἐνῶ πρὶν ἔρθει ἡ ζωὴ δὲν εἶναι διόλου δοσμένη σ' ὅποιον δὲν ἔχει ἀκόμα γεννηθεῖ. Γι' αὐτὸ ἔχω καὶ τὸ αἶσθημα ὅτι ἡ ἀνυπαρξία μετὰ τὴν ὑπαρξὴ πρέπει νὰ εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπαρξή. Κ' ἔχω τὸ αἶσθημα αὐτό, ὄχι γιατί ἡ πρώτη ἔχει πλουτισθεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ ποὺ προηγήθηκε, ἀλλὰ γιατί ἔχει, ἀντίθετα, πλουτισθεῖ ἀπὸ τὸ θάνατο ποὺ προηγήθηκε. Αὐτὸς — ὁ θάνατος — εἶναι τὸ μεγάλο γεγονός ἐπὶ τῆς ζωῆς. Μὲ μέτρο τὸ θάνατο, ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου παίρνει διαστάσεις ποὺ ἐγγίζουσι τὴν αἰωνιότητα. Ὁ Μιχαὴλ - Ἄγγελος λέει σ' ἓνα στίχον του: «Ὅποιος ζεῖ ἀπὸ τὸ θάνατο μπορεῖ καὶ νὰ μὴν πεθάνει». Καὶ δὲν τὸ λέει μὲ ἔπαρση ὁ πλάστης τῶν ὠραίων ἐφήβων καὶ τῶν μυστηριωδῶν Σιδυλλῶν. Ὁ παραπάνω στίχος σφραγίζει ἓνα μικρὸ ποίημα, ὅπου ὁ ἡγεμόνας τοῦ πλαστικοῦ κόσμου συνειδητοποιεῖ ὡς ἀνθρώπινη ἀποστολὴ τὸν πόνο.

Ἡ σκέψη μου γιὰ τὴ διττὴν ὑπόστασιν τῆς ἀνυπαρξίας φαίνεται, βέβαια, σὰ μιὰ σκέψη λογικὰ αὐθαίρετη. Πῶς μπορεῖ

ἡ ἀνυπαρξία — δηλαδή κάτι πού δηλώνει ὅ,τι ἀκριβῶς δὲν ὑπάρχει — νάχει διαφορετικὴ ποιότητα πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη; Ὡστόσο, ἡ λογικὰ ἀυθαίρετη ἀντιδιαστολὴ τῆς μιᾶς ἀνυπαρξίας ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι ἀυθαίρετη μόνο καὶ μόνο ἂν πάρουμε τὴν ἔννοια «ἀνυπαρξία» ὅπως τὴ θέλει ἡ λέξη. Τὴ λέξη, ὅμως, τὴ φτιάξαμε ἐμεῖς, ἐνῶ ἡ ἔννοια εἶναι ἄγνωστη. Ποιὸς μᾶς λέει ὅτι δὲν εἶναι, τάχα, ἡ ὕπαρξη τὸ ἀρνητικὸ καὶ ἡ ἀνυπαρξία τὸ θετικὸ στοιχεῖο στὸν κόσμο; Καὶ ποιὸς μπορεῖ, ἐπίσης, νὰ μᾶς πεῖ ὅτι ἀποκλείεται νᾶναι θετικὰ καὶ τὰ δυὸ — ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ ἀνυπαρξία — καὶ ὅτι, ὅπως ὑπάρχουν διαφορετικὲς στὴν ποιότητά τους ὑπάρξεις, ὑπάρχουν καὶ διαφορετικὲς ἀνυπαρξίες; Καὶ πῶς μπορεῖ νᾶναι λογικὰ ἀυθαίρετη ἡ σκέψη μου ὅτι ἡ ἀνυπαρξία μετὰ τὴν ὕπαρξη, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὸ θάνατο, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία πρὶν ἀπὸ τὴν ὕπαρξη; Ἄν ἔλεγα ὅτι εἶναι κάτι περισσότερο, ἐπειδὴ τὴν ἔχει ἐμπλουτίσει ἡ ζωὴ, αὐτὸ θάταν ἴσως λιγώτερο δικαιολογημένο. Πῶς μπορεῖ τὸ ἐφήμερο καὶ φθαρτὸ — ἡ ζωὴ — νὰ κάνει πλουσιώτερο τὸ ἀφθαρτὸ καὶ διαρκέστερο; Ἐνῶ ἡ ζωὴ εἶναι φθαρτὴ, ὁ θάνατος δὲν εἶναι φθαρτός, κ' ἔτσι μπορεῖ κάπως νὰ σταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι κάνει πλουσιώτερο τὸ καθεστῶς πού τὸν διαδέχεται. Διαδέχεται, ὅμως, τὸ θάνατο κάτι ἄλλο πού δὲν εἶναι πιά ὁ ἴδιος ὁ θάνατος; Ἡ σχέση τοῦ θανάτου πρὸς τὴ ζωὴ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ υποθέσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ σχέση διαδοχῆς πού συνάπτει μέσ' στὸν κόσμο ὁ θάνατος. Γιατί, τάχα, νᾶναι ὁ θάνατος ἀπλὸ τέρμα καὶ νὰ μὴν εἶναι κρίκος; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ βοηθεῖ ἓνα «τέρμα» μέσ' στὸν κόσμο; Τὰ τέρματα μοιάζουν μᾶλλον σὰν ἐφευρέσεις ἀνθρώπινες. Καὶ ὄχι μόνο τὰ τέρματα, ἀλλὰ ἴσως καὶ οἱ «ἀρχές». Πάντως περισσότερο τὰ τέρματα παρὰ οἱ ἀρχές, γιατί τὸ ὅτι ἀρχίζει κάποτε κάτι πού πρὶν ἀρχίσει δὲν ἦταν τίποτα μπορεῖ νὰ σταθεῖ με βᾶση τὴν ἰδέα τῆς δημιουργίας (μιὰν ἰδέα πού καὶ ἡ βιταλιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Μπέρξον παραδέχεται), ἐνῶ τὸ ὅτι κάτι πού γεννήθηκε καὶ ὑπάρχει μπορεῖ νὰ πάφει ἀπόλυτα νὰ ὑπάρχει, εἶναι ἀδύνατο νὰ συλληφθεῖ καὶ νὰ σταθεῖ στὴ σκέψη μας ἢ στὸ αἶσθημά μας. Τὸ μηδὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ὡς ἔννοια ἢ ὡς μαθηματικὸς ὄρος, ποτὲ ὅμως ὡς πραγματικότητα, γιατί εἶναι ἀπλούστατα ἡ ἀπόλυτη ἄρνηση κάθε πραγματικότητας. Καὶ δὲν εἶναι κἂν μόνον αὐτό. Τὸ μηδέν, ὡς «φυσικὸ» μηδέν, θάπρεπε νᾶναι, ἂν κατ' ἀρ-

χὴν ὑπάρχει, κάτι ἀπόλυτο. Ἐὰν δὲν εἶναι ἀπόλυτο τὸ μηδέν, τότε ἀπλούστατα δὲν εἶναι μηδέν, ἀλλὰ εἶναι «κάτι». Ἀπὸ τῆ στιγμῆ, ὅμως, ποῦ θὰ παραδεχθῶμε ὅτι εἶναι ἀπόλυτο, δὲ μπορεῖ ν' ἀναφέρεται μόνο σὲ κάτι, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναφέρεται στὸ πᾶν. Καὶ ἂν ἀναφέρεται στὸ πᾶν, τότε τὸ πᾶν εἶναι μηδέν. Τὸ μηδέν δὲ συμβιδάζεται μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὴν ὑπαρξή. Τὸ μηδέν εἶναι ἀσυμβίβαστο μὲ ὅ,τιδήποτε ἄλλο. Ἄρα: ἢ δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμον τίποτα ἢ τίποτα ἀπ' ὅ,τι ὑπάρχει δὲ μπορεῖ, ἀφοῦ ὑπάρξει, νὰ γίνῃ μηδέν. Ἡ ὑπόθεση, ὅμως, ὅτι στὸν κόσμον δὲν ὑπάρχει τίποτα καὶ ὅτι ἐπομένως τὸ μηδέν ὡς ἀπόλυτο μηδέν — ὄχι κἄν ὡς χάος σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ σύστημα καὶ τὴν τάξη, ἀλλὰ ὡς ἄρνηση κάθε πραγματικότητος, ἔστω καὶ ἀσύντακτης — κυριαρχεῖ στὸ πᾶν, δηλαδὴ κάνει τὸ πᾶν νὰ μὴν εἶναι πᾶν, κάνει τὸν κόσμον νὰ μὴν εἶναι κόσμος, ἢ ὑπόθεση αὐτὴ ἔχει μέσα τῆς τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀδύνατου. Μπορεῖ κάλλιστα ὅσα βλέπουμε ἢ ἀκούμε ἢ γευόμαστε ἢ φαῦουμε ἢ μυριζόμαστε νὰ μὴν εἶναι διόλου ἔτσι ὅπως μᾶς τὰ προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις μας, μπορεῖ μάλιστα, ἂν θέλετε, νὰ μὴν ἔχουν, στὴν οὐσιαστικὴ τους ὑπόσταση, καμιά σχέση μὲ τὴν ὄραση, τὴν ἀκοή, τὴ γεύση, τὴν ἀφή καὶ τὴν ὄσφρηση, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν κἄν σχέση μὲ ὅ,τι εἶναι γιὰ μᾶς λογικὴ ἀφαίρεση· ὡστόσο, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἑαυτὸ τους, τὸν ἄγνωστο καὶ ἀπροσπέλαστο σὲ μᾶς· εἶναι ἀδύνατο νᾶναι μηδέν. Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο αὐτό, δὲ μένει ὡς δυνατὴ ὑπόθεση παρὰ μόνο ἡ δευτέρη: ὅτι τὸ μηδέν ποῦ δὲν ὑπάρχει διόλου (γιατὶ ἢ ὑπάρχει παντοῦ ἢ πουθενά) δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε ἡ ἔκβαση ποῦ ἔχει ἢ ὁποιαδήποτε συγκεκριμένη ὑπαρξή, μεγάλη ἢ μικρὴ, ἀστρονομικὴ ἢ ἀνθρώπινη.

Ἡ ἀρχή, βέβαια, ὅτι ἡ ὕλη οὔτε δημιουργεῖται οὔτε καταστρέφεται, μιὰ ἀρχὴ ποῦ ἂν ἀποδείχτηκε πειραματικὰ ἀπὸ τὸν Λαβουαζιέ (τὸ βάρος κάθε σύνθετου σώματος ἰσοῦται μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν βαρῶν τῶν συστατικῶν του) ἀνάγεται, ὡστόσο, στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ εἰδικώτερα στὸν Ἐμπεδοκλή, ἔχει ἀνατραπεῖ ἀπὸ τὴ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιστῆμη ποῦ ἀφοῦ ἐταύτισε ἐνέργεια καὶ ὕλη (ὀλόκληρη ἢ πρόοδος τῆς πυρηνικῆς φυσικῆς βασιζέται στὴν ταύτιση αὐτὴ) μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἰσχυρισθῶμε ὅτι ὁ θερμοδυναμικὸς νόμος τῆς φθορᾶς τῆς ἐνέργειας σημαίνει καὶ ἀπώλεια ὕλης. Καὶ οἱ κοσμογονικὲς θεωρίες

τῶν ἡμερῶν μας, οἱ βασισμένους στὸν "Αἰνσταϊν καὶ στὴν παράσταση τοῦ «κυρτοῦ» σύμπαντος, παραδέχονται, ὡςχετα κι' ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς φθορᾶς τῆς ἐνέργειας (τῆς ἀπώλειας τῆς θερμότητος), ὅτι ὀλόκληρα οὐράνια σώματα μπορεῖ νὰ γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξαφανίζονται, ν' ἀποβάλλονται ἀπὸ τὸ σύμπαν. Ὅρισμένες προϋποθέσεις σχετικὲς μὲ τὴ μάζα τους καὶ τὴν κυρηνικὴ τους πυκνότητα, προϋποθέσεις ποὺ ἔχουν μαθηματικὰ ὑπολογισθεῖ, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ προκαλοῦν τὴν ἀποβολὴ τους ἀπὸ τὸ σύμπαν, δηλαδὴ τὴν ἐξαφάνισή τους. Ἀνατρέπονται, τάχα, μ' αὐτὲς τὶς ἐπιστημονικὲς «ἀλήθειες» οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἔκαμα παραπάνω;

Οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἔκαμα γύρω ἀπὸ τὸ «μηδέν» εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ οἱ σύγχρονοι φυσικοὶ τοὺς θεωροῦν ἀθέμιτους. "Ὅλες τὶς καθαρὰ λογικὲς ἀποδείξεις, ποὺ προϋποθέτουν τὴ λογικὴ ὡς δόγμα καὶ ποὺ ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς τὶς μέρες τοῦ Καρτέσιου καὶ τοῦ Σπινόζα ἢ καὶ ὡς χθὲς τὶς χρησιμοποιοῦσαν τὰ ὀξύτερα πνεύματα γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἀλήθειας, τὶς παραμερίζουν σήμερα οἱ ἐπιστήμονες ὡς ἐπικίνδυνες καὶ αὐθαίρετες. Καὶ εἶναι ἀναντίρρητα αὐθαίρετες καὶ ἐπικίνδυνες. Ὁ δογματισμὸς τῶν ἐνοιῶν, ὅπως προβάλλει στὸν Καρτέσιο ἢ τὸν Σπινόζα, λάμπει καὶ θαμπώνει, χωρὶς νὰ φωτίζει τὴ σκέψη. Ἀλλὰ καὶ ἡ τυφλὴ ἐμπιστοσύνη σὲ φυσικομαθηματικὰ συμπεράσματα ποὺ δὲν τὰ χωράει ἡ λογικὴ (καὶ δὲν τὴ χωράει ἡ λογικὴ τὴν ἀποβολὴ ἀπὸ τὸ σύμπαν καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐξαφάνιση τμημάτων ὕλης καὶ ποσοτήτων ἐνέργειας) ἀναίρει τὴν ἔννοια τοῦ δυνατοῦ καὶ σημαίνει ἐμπιστοσύνη στὸ ἀδύνατο. Μπορεῖ, ἄλλωστε, ν' ἀποδεικνύουμε ὅτι ἓνα κομμάτι ἐνέργειας ἢ ὕλης χάνεται, δηλαδὴ ἀποβάλλεται ἀπὸ τὸ «σύμπαν», ἀλλὰ πῶς μπορούμε ν' ἀποδείξουμε ὅτι ἔξω ἀπὸ τὸ «σύμπαν» ποὺ γνωρίζουμε δὲν ὑπάρχει τίποτα καὶ ὅτι ἐπομένως αὐτὸ ποὺ ἀποβλήθηκε καὶ χάθηκε μῆκε στὸ τίποτα, μῆκε στὸ μηδέν;

3.— Δὲν πιστεύω στὸ δογματισμὸ τῶν ἐνοιῶν. Ξέρω, λοιπόν, ἀφοῦ δὲν εἶμαι ὁπαδὸς αὐτοῦ τοῦ δογματισμοῦ ποὺ σχεδὸν δύομισυ χιλιάδες χρόνια, ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κάντ, ἐδέσποζε στὴ φιλοσοφία, ὅτι δὲ μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ λογικὰ ἢ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι καθετὶ ποὺ προβάλλει ὡς λογικὰ ἀνεγκαίσι δὲ σημαίνει διόλου ὅτι εἶναι — μόνο καὶ μόνο γι' αὐτὸ τὸ λόγο, δηλαδὴ ἀπὸ λογικὴ ἀναγκαιότητα — πραγματικὸ. Μερικὲς ἀπὸ

τις πιὸ καλὲς διατυπώσεις τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Σόπενχάουερ συνδέονται μὲ τὴν ἀντίκρουση τῆς δογματικῆς ἐννοιοκρατίας. Ὡστόσο, γιὰ μερικὰ ἀκραῖα προβλήματα τοῦ νοῦ ποὺ προκαλοῦν ἀπόλυτες ἀντινομίες, ὅπως εἶναι ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν ὑπαρξη καὶ στὸ μηδέν, δὲ νομίζω ὅτι μπορῶ ν' ἀρνηθῶ τὸ δρόμο τῶν στεγανῶν λογικῶν ἀποδείξεων ποὺ δὲν τὶς ἐπηρεάζει καμιὰ φυσικοεπιστημονικὴ θεωρία. Ἄλλωστε, στὴν περίπτωση τῆς ἀντινομίας αὐτῆς, δηλαδὴ γιὰ τὴν ὑπερνίκησή της, δὲν ἰσχυρίσθηκα ὅτι κάτι τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο εἶναι πραγματικό, ἀλλὰ εἶπα, ἀντίθετα, ὅτι κάτι τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο — καὶ τὸ «μηδέν» εἶναι ὡς ἐννοια κάτι τὸ ἀναγκαῖο, καὶ ἡ διαίρεση ὁποιουδήποτε ἀριθμοῦ μὲ τὸ μηδέν τείνει πρὸς τὸ ἄπειρο — δὲν εἶναι πραγματικό. Πηγα, μ' ἄλλα λόγια, νὰ παρουσιάσω τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο ὡς ἀδύνατο στὴν πραγματικότητα, ὡς κάτι ποὺ ἢ πρέπει νᾶναι τὸ πᾶν (ὅποτε τὸ πᾶν εἶναι μηδέν) ἢ δὲν ὑπάρχει διόλου. Ἔτσι μένω στὸ συμπέρασμά μου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ μηδενὸς ἢ, ἂν θέλετε, γιὰ τὸ ἀδύνατο τῆς ἀνυπαρξίας. Ὁ Οὐίλιαμ Μπλέικ ρωτᾷ σ' ἓνα στίχο του: «Πές μου: ποῦ κατοικοῦν οἱ σκέψεις ποὺ ἔχουν λησμονηθεῖ, ὡς τὴν ὥρα ποὺ τὶς καλεῖς ξανά κοντά σου»; Χωρὶς ἄλλο, κάπου κατοικοῦν εἶναι ἀδύνατο — μόνο καὶ μόνο ἀπὸ ἀνεπάρκεια καὶ λάθος τῆς μνήμης σου — νᾶχουν ἀποβληθεῖ ἀπὸ τὸ σύμπαν καὶ νᾶ μπηκαν στὸ μηδέν.

Ναί, οὔτε οἱ σκέψεις δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ ὅτι ἐξαφανίζονται ἀπόλυτα. Καὶ ἀφοῦ δὲν τὸ δέχομαι γιὰ τὶς σκέψεις, πῶς μπορῶ νὰ τὸ δεχθῶ γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ τὶς συλλαμβάνει;

Μίλησα γιὰ ὑπαρξη καὶ ἀνυπαρξία σχετικὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ θάνατος εἶναι ὁ κρίκος ποὺ τὶς συνδέει ἢ τὶς χωρίζει. Δὲν ξέρω γιὰ ποιὰν ἀπὸ τὶς δυὸ καταστάσεις δικαιολογεῖται πιὸ πολὺ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ στερητικὸν ἄλφα. Νομίζω, γιὰ καμιὰ. Πάντως, λιγώτερο γιὰ τὴν ἀνυπαρξία παρὰ γιὰ τὴν ὑπαρξη. Λιγώτερο γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ λυτρώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ κορμιοῦ παρὰ γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ εἶναι φυλακισμένη μέσα στὴν ὕλική μορφή τῆς ζωῆς. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, μέσα στὸ ἀσύλληπτο μῆκος τοῦ χρόνου, εἶναι σὰν ἀκαριαία. Ἐνῶ μιλάμε γιὰ ἀκαριαῖο θάνατο, θάταν πολὺ σωστότερο, ἂν ἐννοοῦμε μιλώντας γιὰ θάνατο καὶ ὅ,τι τὸν διαδέχεται, νὰ μιλάμε γιὰ ἀκαριαία ζωὴ. Καί, ὅπως κάθε ἄλλη κατάσταση τῆς ὕλης τοῦ ὄργανισμοῦ μας μετὰ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ μᾶλλον διαρκέ-

στερη από την κατάσταση τῆς ζωῆς, ἔτσι καὶ ἡ ὁποιαδήποτε κατάσταση ποὺ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μετὰ τὴ συνείδησή μας, μετὰ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ διαρκέστερη ἀπὸ τὴν ἐπίγεια ἀτομικὴ συνείδησή μας.

4.— Πῶς μπορῶ, ὅμως, νὰ φαντασθῶ τὴ συνείδηση, ὡς ἀτομικὴ συνείδηση, ὕστερ' ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐπίγειας ζωῆς;

Νὰ φαντασθῶ μπορῶ τὰ πάντα. Ἄλλὰ μετὰ τὴν ἴδια εὐκολία μπορῶ νὰ φαντασθῶ καὶ τ' ἀντίθετα. Μπορεῖ ἡ συνείδηση νὰ παρατείνει, μετὰ τὸ θάνατο, τὸ σύνδεσμό της μετὰ τὸ ὀρισμένο ἀνθρώπινο ἐγὼ ποὺ ἦταν συνυφασμένο μαζί της στὴν ἐπίγεια ζωή; Μπορεῖ, ὅμως, νὰ φαντασθῶ καὶ τὸ ἀντίθετο. Ὡστόσο, ὄν φαντασθῶ τὸ ἀντίθετο, εἶναι δύσκολο νὰ σταθῶ στὴν πραγματικότητα ποὺ λέγεται «συνείδηση» καὶ πρέπει, ἴσως, νὰ μετονομάσω αὐτὸ ποὺ δηλώνω μετὰ τὴ λέξη «συνείδηση». Ἡ συνείδηση μοῦ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ σκεφθῶ ὅτι εἶναι συνυφασμένη μόνο καὶ μόνο παροδικὰ μετὰ τὸ ἀνθρώπινο «ἐγὼ». Ἡ συνείδηση εἶναι οὐσιαστικὰ μόνο (ἢ περίπου) ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου ὅτι εἶναι ἐκεῖνος ποὺ εἶναι, ἡ γνώση τῆς ταυτότητάς του, ἄρα ἡ αὐτεπίγνωση τοῦ ἐγὼ. Πῶς μπορῶ, λοιπόν, νὰ ξεχωρίσω αὐτὰ τὰ δυὸ καὶ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἡ συνείδηση — ἔστω, μετὰ τὸ θάνατο — μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ ἐγὼ; Δύσκολο εἶναι νὰ τὸ ἰσχυρισθῶ ἄλλὰ τί ξέρω, τάχα, γιὰ ὅλα αὐτά; Δὲν ξέρω τίποτα. Ἄνιχνεύω μονάχα τὸ ἄγνωστο. Ἄνιχνεύεται, ὅμως, τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, δηλαδὴ ἐκεῖνο πού, ὅσο καὶ νὰ προοδεύσει ἡ ἐπιστήμη, δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστὸ γιὰτὶ δὲν ἐπιδέχεται καμιὰν ἐπιστημονικὴ σύλληψη; Δὲν ἀνιχνεύεται, βέβαια, τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο ὑπάρχουν ὅμως στιγμὲς ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὴν ψευδαἰσθησὴ ὅτι τὸ ἀνιχνεύει. Καὶ ποιός, στὸ βάθος, μπορεῖ νὰ βεβαιώσῃ καὶ ν' ἀποδείξῃ ὅτι πρόκειται μονάχα γιὰ ψευδαἰσθησὴ; Ὅλα εἶναι ἀμφίβολα ἄλλὰ οἱ μεγαλύτερες βεβαιότητες τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν ἀκριβῶς μέσα στὰ ἀμφίβουλα. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι χάνουν τὶς βεβαιότητες αὐτὲς — τὶς μεγάλες ποὺ βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ ποὺ ζοῦν μέσα στὰ ἀμφίβουλα καὶ τὰ θολά — χάνουν καὶ τὴν πίστη στὴν ἠθικὴ ἀποστολή τους, χάνουν καὶ τὴν ἱστορικὴ τους βούληση.

5.— Θ' ἀφίσω γιὰ λίγο τὴ δική μου σκέψη νὰ ξεκουρασθεῖ καὶ θ' ἀκολουθήσω τὶς σκέψεις ἄλλων. Γιὰ τὸ θάνατο μίλησαν σχεδὸν ὅλοι οἱ φιλόσοφοι. Κι' ὅσοι δὲ μίλησαν γιὰ τὸ θάνατο,

είναι ζήτημα ἂν θὰ μπορούσαν, χωρίς νάχουν τὸ θάνατο ἔμπρός τους, νὰ φιλοσοφήσουν «Θανάτου μελέτη» εἶναι γιὰ τὸ Σωκράτη ἢ φιλοσοφία. Καὶ τὸ εἶπε ἀργότερα καὶ ὁ Κικέρων. Κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Ἐπίκουρος, διδάσκοντας (σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχει διασώσει ἀπὸ τὰ γραπτὰ του ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος) ὅτι «ὁ θάνατος μηδὲν πρὸς ἡμᾶς», δὲ θάταν σὲ θέση νὰ φιλοσοφήσει ἂν δὲν ξεκινούσε ἀπ' αὐτὴν ἔστω τῆ δῆθεν ἀδιαφορία του ἀπέναντι τοῦ θανάτου. Ὁ Σωκράτης (στὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνος) διατυπώνει τὴν περίφημη φράση, μιὰν ἀπὸ τὶς ὠραιότερες ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ἀκουσθεῖ: «Κινδυνεύουσι γὰρ ὅσοι τυγχάνουσιν ὀρθῶς ἀπτόμενοι φιλοσοφίας λεληθέναι τοὺς ἄλλους, ὅτι οὐδὲν ἄλλο αὐτοὶ ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκειν τε καὶ τεθνάναι». Ναί, ὁ Σωκράτης φοβᾶται ὅτι οἱ ἄλλοι — ὅσοι δὲν εἶναι φιλόσοφοι — δὲν τὸ νιώθουν πῶς γιὰ τὸν ἀληθινὸ φιλόσοφο ἢ μοναδικὴ ἀπασχόληση εἶναι νὰ πεθαίνει καὶ νᾶναι νεκρὸς. Καὶ γιατί ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος ἔχει, γιὰ τὸν Σωκράτη ἢ γιὰ τὸν Πλάτωνα, αὐτὴ τὴ μοναδικὴ ἀπασχόληση; Γιατί, ἀπλούστατα, ὁ φιλόσοφος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ψυχὴ καὶ ὄχι στὸ σῶμα. Καὶ ὁ θάνατος λυτρώνει ἀκριβῶς τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα. «Ἐγούμεθά τι τὸν θάνατον εἶναι»; — ρωτᾷε ὁ Σωκράτης. «Πάνυ γε, ἔφη ὑπολαβὼν ὁ Σιμμίας. — Ἄρα μὴ ἄλλο τι ἢ τὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγὴν; Καὶ εἶναι τοῦτο τὸ τεθνάναι, χωρίς μὲν ἀπὸ τῆς ψυχῆς ἀπαλλαγὴν αὐτὸ καθ' αὐτὸ τὸ σῶμα γεγονέναι, χωρίς δὲ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγείσαν αὐτὴν καθ' αὐτὴν εἶναι; Ἄρα μὴ ἄλλο τι ἢ ὁ θάνατος ἢ τοῦτο; — Οὐκ, ἀλλὰ τοῦτο, ἔφη».

Τί εἶναι, ὅμως, ἡ ψυχὴ; Ἄς μὴ παρακολουθήσουμε πρὸ πολὺ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἡ στάση τους ἀπέναντι τοῦ θανάτου καὶ τῆς ψυχῆς εἶναι προπάντων ἠθικὴ. Ἄς πηδήσουμε ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ σκέψη στὸν φιλόσοφο ἐκεῖνο τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ποὺ ἀπασχολήθηκε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον μὲ τὸ θάνατο. Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς εἶναι ὁ Σόπενχάουερ.

Κάπου παραπάνω εἶπα, ὅτι ἂν δὲ μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὴ συνείδηση ὡς ἀτομικὴ συνείδηση, πέρα ἀπὸ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ τὴν μετονομάσω. Ὁ Σόπενχάουερ τὴ μετονομάζει. Δὲ μπορούσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι ἡ συνείδηση, ποὺ εἶν' ἓνα ἀπλὸ φαινόμενο ὅπως κ' ἡ ὕλική μας ὑπαρξὴ, μπορεῖ νὰ ξεπερνᾷ τὸ θάνατο. Νοῦς, μυαλό, συνείδηση, ὅλα αὐτὰ εἶναι, γιὰ τὸν Σόπεν-

χάουερ, φθαρτά, παροδικά, θνητά, ανήκουν στον κόσμο των φαινομένων. Το ὄντως ὄν, τὸ ἀφθαρτο καὶ αἰώνιο, δὲν εἶναι, γιὰ τὸν Σόπενχάουερ, ὁ νοῦς, ὅπως ἀπὸ τῆς μέρες τοῦ Παρμενίδη («τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι») πίστεψαν οἱ πρὸ πολλοὶ φιλόσοφοι. Ὁ νοῦς εἶναι συνείδηση, καὶ ἡ συνείδηση εἶναι μιὰ παροδικὴ φάση στὴ διαδικασίᾳ τῆς ζωῆς ποὺ λέγεται ἐξατομίκευση. Τὸ ἀφθαρτο καὶ αἰώνιο, τὸ ὄντως ὄν, εἶναι, γιὰ τὸν Σόπενχάουερ, ἡ βούληση· κι' αὐτὴ δὲ γνωρίζει τὸ άτομο ἢ, ἔστω, τὸ ἀνεχεται καὶ τὸ ἀναγνωρίζει στὸ φθαρτὸ κόσμο τῶν φαινομένων, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀφίνει νὰ ἐπιζῆσει. Μὲ τὸ θάνατο χάνεται ἡ συνείδηση, χάνεται τὸ ἐγώ, τὸ άτομο, ἡ γνώση, ὁ νοῦς. Δὲ χάνεται, ὅμως, ὅ,τι ἀκριβῶς κάνει δυνατὴ τὴν προβολὴ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ νοῦ, τοῦ σώματος καὶ τῆς ὕλης, στὸν κόσμο τῶν παραστάσεων· δὲ χάνεται ἡ βούληση, αὐτὸ τὸ ἀνώνυμο καὶ ὑπερατομικὸ ὄντως ὄν ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ χρόνο. Μὲ τὸ θάνατο, λέει ὁ Σόπενχάουερ, σβύνει ἡ ζωὴ, ὄχι ὅμως καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς, ὄχι ἡ βούληση. Γέννηση καὶ θάνατος ἰσορροποῦν μεταξύ τους, ἐξουδετερώνονται μεταξύ τους ἢ ἀλληλοπροσδιορίζονται (ποὺ σημαίνει τὸ ἴδιο). Καὶ τὰ δυὸ γεγονότα — ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος — ἀφοροῦν τῇ ζωῇ ὡς φαινόμενο, ὡς ἀτομικότητα, ὄχι ὡς βούληση. Ἡ ζωὴ, ὡς βούληση, ὡς ὑπερατομικὸ ὄντως ὄν, εἶναι ἀθάνατη, ἀλλὰ καὶ ἀγέννητη. Ἔτσι μπορεῖ ὁ καθένας, λέει ὁ Σόπενχάουερ, «νὰ σκεφθεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἀθάνατο μόνο καὶ μόνο ἐφ' ὅσον τὸν σκεφθεῖ καὶ ἀγέννητο». Ποιὸν «ἑαυτὸ» του, ὅμως, μπορεῖ ὁ καθένας νὰ τὸν σκεφθεῖ ἀγέννητο καὶ ἐπομένως ἀθάνατο; Κανέναν «ἑαυτὸ» του. Ὁ Σόπενχάουερ παίζει μὲ τῆς κρίσιμες αὐτὲς λέξεις γιὰ ν' ἀποκαλύψει τὸ λογικὰ ἄτοπο. Ὁ «ἑαυτὸς» μας εἶναι ἡ συνείδησή μας· κι' αὐτὴ γεννιέται καὶ πεθαίνει. Μονάχα ἡ βούληση ποὺ ἀσυνείδητα προσδιορίζει τὴ ζωὴ μας (τὴ συνείδηση καὶ τὸ σῶμα μας) εἶναι ἀγέννητη καὶ ἀθάνατη. «Ὁ θάνατος», λέει ὁ Σόπενχάουερ, «εἶναι ἕνας ὕπνος ποὺ μέσα του ξεχνιέται ἡ ἀτομικότητα: ὅλα τ' ἄλλα ξυπνοῦν πάλι ἢ σωστότερα ἔμειναν ξύπνιοι». Ἄν ὁ ὕπνος εἶναι ὁ ἀδερφὸς τοῦ θανάτου, ἡ λιποθυμία εἶναι ὁ δίδυμος ἀδερφὸς του, γιὰ τὸν ὅποιον λιποθυμᾷ χάνει ἀπόλυτα τὴ συνείδησή του, ξεχνᾷ ἀπόλυτα τὴν ἀτομικότητά του· δὲν ὄνειρεύεται κἄν. Ὁ Σόπενχάουερ κάνει ὅ,τι μπορεῖ καὶ μεταχειρίζεται ὅλες τῆς δυνατὲς εἰκόνας ἢ καὶ ρήσεις τῆς ἰνδικῆς σοφίας γιὰ

να μᾶς ἀναγκάσει νὰ παραδεχθῶμε ὅτι ἡ συνείδησή μας εἶν' ἓνα παρὸν χωρὶς παρελθὸν καὶ μέλλον. Κι' ἀφοῦ δὲ μᾶς πειράζει πού δὲν εἶχε παρελθὸν καὶ πού ἔνα ὀλόκληρο ἄπειρο πρὶν ἀπὸ τὴ γέννησή μας ἦταν τὸ ἐγὼ μας ἀνύπαρκτο, γιατί τάχα μᾶς πειράζει πού καὶ τὸ στιγμιαίον ἰντερμέτσο μιᾶς ἐφήμερης παρουσίας θὰ τὰ διαδεχθεῖ ἓνα δεύτερο ἄπειρο πού μέσα του δὲ θὰ ὑπάρχομε πιά»; Ὁ ἄπειρος χρόνος τοῦ ἀνύπαρκτου παρελθόντος μας μπορεῖ «ὡς κατάστασις πού τὴν ἔχομε συνηθίσει καὶ πού εἶναι ἀληθινὰ πολὺ ἄνετη» νὰ μᾶς παρηγορήσει γιὰ τὸν ἄπειρο χρόνο τοῦ ἀνύπαρκτου μέλλοντός μας. «Εἶναι ἀδιάφορο», λέει ὁ Σόπενχάουερ, «ἂν ὁ χρόνος, πού δὲν πληρῶνει τὴν ὑπαρξή μας, ἔχει σὲ σχέση με τὸ χρόνο πού τὴν πληρῶνει τὴ θέση τοῦ μέλλοντος ἢ τοῦ παρελθόντος». Ὁ Σόπενχάουερ παρηγορεῖ, τσακίζοντας τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου πού πάει νὰ παρηγορήσει. Μνημονεύει, υἱοθετώντας τὴν, τὴ φράση τοῦ Παράκελσου: «Ἡ ψυχὴ μέσα μου ἔγινε ἀπὸ κάτι· γι' αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ πηγαίνει στὸ τίποτα: γιατί ἀπὸ κάτι προέρχεται». Ναι, ἀλλὰ τὸ «κάτι» αὐτό, ἂν δὲν εἶναι ἡ συνείδησις, δὲν εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπου τίποτα, δηλαδὴ τίποτ' ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Καὶ ὁ Σόπενχάουερ λέει: δὲν εἶναι ἡ συνείδησις, δὲν εἶναι ὁ ἑαυτὸς του. Τί θὰ πεῖ τὸ «κάτι» τῆς ψυχῆς μου πού δὲν εἶναι ὁ ἑαυτὸς μου; Θὰ πεῖ, χωρὶς ἄλλο, κάτι πολὺ περισσότερο, κάτι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μου. Ἐγὼ, ὅμως, ξέρω τὸν ἑαυτὸ μου· κι' ὁ πλησίον μου ξέρεи τὸν ἑαυτὸ του· κ' ἐγὼ ξέρω τὸν πλησίον μου, καὶ ὁ πλησίον μου ἔμένα. Τὸ «κάτι» πού εἶναι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπὸ τὸν πλησίον μου καὶ ἀπὸ μένα δὲν τὸ ξέρουμε οὔτ' ἐκεῖνος, οὔτ' ἐγὼ.

6.— Ὁ Μωρίς Μάτερλινγκ, σ' ἓνα δοκίμιον γιὰ τὴν ἀθανασία πού τόγραφε χωρὶς φιλοσοφικὴ πρόθεσις, ἀλλὰ μὲ ἀνθρώπινη σοβαρότητα, λέει ὅτι δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει διόλου τὸ ὅτι: τὸ μηδὲν εἶναι ἀδύνατον καὶ τὸ ὅτι μετὰ τὸ θάνατό μας τὰ πάντα ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ τίποτα δὲ χάνεται. Τὸ μόνο πράγμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, λέει ὁ Βέλγος ποιητῆς, εἶναι ἂν ἐπιζεῖ ἢ ὄχι ἡ συνείδησή μας, τὸ ἐγὼ. «Μᾶς εἶναι ἀπόλυτα ἀδιάφορο», λέει μὲ λογοτεχνικὴ ἄνεσις, «ἂν, στὴν αἰωνιότητα, τὸ σῶμα μας ἢ ἡ οὐσία του θὰ γνωρίσει ὅλες τὶς εὐτυχίες καὶ ὅλες τὶς δόξας, ἂν θὰ ὑποστῇ τὶς πιὸ μεγαλοπρεπεῖς καὶ τὶς πιὸ ἡδονικὰς μεταμορφώσεις, ἂν θὰ γίνῃ ἄνθος, ἄρωμα, ὀμορφιά, φῶς, αἰδέ-

ρας, ἄστρο· μᾶς εἶναι τελείως ἀδιάφορο ἂν ὁ νοῦς μας θ' ἀνοίξει τόσο ὥστε ν' ἀναμιχθεῖ μετὰ τὴν ζωὴ τῶν κόσμων, νὰ τὴν κατανοήσῃ καὶ νὰ δεσποσῇ ἐπάνω της. Τὸ ἔνστικτό μας εἶναι πεπεισμένο ὅτι ὅλα αὐτὰ δὲ θὰ σχετίζονται διόλου μετὰ μᾶς, δὲ θὰ μᾶς δώσουν καμιά χαρὰ. . . Μοῦ εἶναι ἀδιάφορο ἂν τὰ πιὸ ὑψηλά, τὰ πιὸ ἐλεύθερα, τὰ πιὸ ὠραῖα τμήματα τοῦ πνεύματός μου μείνουν αἰώνια ζωντανὰ καὶ φωτεινὰ μέσα στὶς ὑπέρτατες ἀγαλλιάσεις· δὲ θᾶναι πιὰ δικά μου, δὲ θὰ τὰ γνωρίζω πιὰ. Ὁ Μάτερλινγκ ξέρεει καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ἡ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος εἶναι ἀφελής· ὡστόσο, τὴν συμμερίζεται στὸ βάθος ψυχικά, ἔστω καὶ ἂν τὴν ξεγυμνῶναι λογικά, ἀποδίδοντάς τὴν στὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες μας. Καὶ καταλήγει σὲ μιὰν ὑπόθεση πού, χωρὶς νὰ ξεφεύγει πολὺ ἀπὸ τὴν παραπάνω τοποθέτηση, παίρνει μιὰ πιὸ σοβαρὴ ἐξωτερικὴ μορφή. Ἀφοῦ ἀποκρούει τὴν ἀπόλυτη ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὁποιοῦδήποτε ὄντος σᾶν κάτι ἀδύνατο, ξεπερνᾷ τὴν ὑπόθεση, τὴν τόσο ἀγαπητὴ στὸν ἄνθρωπο, ὅτι τὸ συνειδός μας, τὸ μικρὸ ἀνθρώπινο ἐγὼ μας, θὰ διατηρηθεῖ στὸν ἄπειρο χρόνο ἀκέραιο, καὶ καταλήγει στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐπιδίωξή μας στὴν αἰωνιότητα σημαίνει μιὰ λογικὰ ἀσύλληπτη διεύρυνση αὐτοῦ τοῦ ἀσήμαντου σημείου πού εἶναι ἡ «μνημονικὴ συνείδησή» μας, μιὰ διεύρυνση πού ἂν δὲ μπορούμε κἂν νὰ τὴ φαντασθοῦμε, αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ἓνας παραπάνω λόγος γιὰ νὰ μὴν τὴν ἀρνηθοῦμε. Οἱ συλλογισμοὶ πού ὀδηγοῦν τὸν Μάτερλινγκ στὴν τέτοια ὑπόθεση εἶναι ὠραῖοι· ὡστόσο, προσδιορίζονται ἀπὸ τὴ μικρὴ καὶ ἀσήμαντη μνημονικὴ συνείδηση πού μέσα της εἶναι δεμένος ὁ ἄνθρωπος στὴν ἐφήμερη ζωὴ του. Καὶ τολμάει ἡ μικρὴ συνείδηση νὰ προδικάσῃ μιὰν ἀσύλληπτα μεγάλη διεύρυνση τοῦ χώρου καὶ τῶν ἱκανοτήτων της. Εἶναι, τάχα, ἡ τόλμη αὐτὴ πραγματικὴ τόλμη ἢ μήπως ἔχει γιὰ πηγὴ της (ὅπως τόσες καὶ τόσες τολμηρὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων) τὸ φόβο; Ἴσως συμβαίνει τὸ δεύτερο. Συνειδητοποιώντας ὁ ἄνθρωπος πόσο μικρὴ καὶ ἀσήμαντη εἶναι ἡ ἴδια του ἢ συνείδηση, φοβᾶται μήπως εἶναι μοιραῖο νὰ ἐξαφανισθεῖ, κ' ἔτσι τῆς δίνει τὶς μεγαλύτερες δυνατὲς διαστάσεις γιὰ νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν εἰσοδό της στὴν αἰωνιότητα. Ὁ συμπαθητικώτατος Βέλγος ποιητὴς ἔφθασε στὴν ὑπόθεση γιὰ μιὰν ἀσύλληπτα μεγάλη συνείδηση, ἀπὸ τὸ φόβο μήπως χαθεῖ ἡ μικρὴ συνείδησή μας.

7.— Ἐνας ἄλλος ποιητὴς τῆς ἐποχῆς μας πού ἦταν κατὰ

πολύ περισσότερο από ποιητής, ένας πολύ μεγάλος άνθρωπος, ο Ράιγκε Μαρία Ρίλκε, δε χρειάστηκε να φθάσει σε τέτοιες υποθέσεις. Ο Ρίλκε στάθηκε στην ασήμαντη ανθρώπινη ύπαρξή μας, στη μικρή συνείδησή μας, και ζήτησε από το Θεό ένα θάνατο (ή, ως πούμε, μιάν αιωνιότητα) που ν' αντιστοιχεί στις διαστάσεις της ίδιας μας της ζωής. Στο «Ωρολόγιο» που περιέχει τους βαθύτερους και μελωδικότερους στίχους του και που διαιρείται σε τρία μέρη, το τρίτο μέρος έχει τον τίτλο: «Το βιβλίο της φτώχειας και του θανάτου». Η φτώχεια και ο θάνατος ταιριάζουν. Ταιριάζουν, για τον Ρίλκε, όχι στο σκοτάδι τους, αλλά στη λάμψη τους. Πώς βλέπει ο Ρίλκε το θάνατο; Ποιο θάνατο ζητάει ο Γερμανός ποιητής για τον άνθρωπο;

«Ω Κύριε», λέει σε τρεις στίχους του, «δός στον καθένα το δικό του θάνατο—, το θάνατο που βγαίνει μεσ' από τη ζωή του εκείνη που εντός της είχε αγάπη, νόημα και ανάγκη».

Οι λέξεις αυτές του Ρίλκε είναι συγκλονιστικές για όποιον μπορεί να τις συλλάβει. Ο θάνατος καλείται από τον Ρίλκε ν' αφομοιώσει και να διαιωνίσει την αγάπη μας. Ποιανή αγάπη; Υπάρχει, τάχα, η αγάπη χωρίς τον αγαπημένο; Η αγάπη δεν είναι το «εγώ», αλλά είναι το «έσύ». Είναι η αναίρεση του εγώ μεσ' στο αγαπημένο πρόσωπο. Είναι το μεγαλύτερο μυστήριο της ζωής. Γιατί τάχα να μην είναι και το μεγαλύτερο μυστήριο του θανάτου; Ο θάνατος, για τον Ρίλκε, καλείται να πραγματοποιήσει την υπέροχη αυτή αναίρεση του εγώ μεσ' στο πρόσωπο του αγαπημένου. Ο Ρίλκε δεν το λέει αυτό ρητά. Μόνον έτσι, όμως, μπορώ να συλλάβω το στίχο του.

Ο θάνατος καλείται, επίσης, από τον Ρίλκε ν' αφομοιώσει το νόημα που έχει η ζωή του καθενός. Ποιο νόημα; Ο Ρίλκε βλέπει, χωρίς άλλο, το πιο άπλο νόημα. Το πιο άπλο και το πιο μεγάλο. Το βιβλίο «της φτώχειας και του θανάτου» τελειώνει με μιαν ποιητική αποθέωση του Άγιου Φραγκίσκου. Είναι ζήτημα αν υπάρχει ποίημα στην παγκόσμια λογοτεχνία που μπορεί να σταθεί μπροστά στους πενηντατρείς στίχους που είναι αφιερωμένοι, χωρίς να μνημονεύεται ρητά τ' όνομά του, στο μεγάλο φίλο των φτωχών, των λουλουδιών και των πουλιών. Το άπλο και μεγάλο νόημα της ζωής του Άγιου Φραγκίσκου μᾶς δίνει να νιώσουμε κάτι από το νόημα του καθενός που ο Ρίλκε ζητάει

ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ τὸ ἀφομοιώσει ὁ θάνατος. Δὲ μπορῶ νὰ συλλάβω ἀλλιῶς τὴ λέξη ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητής.

Καί καλεῖται ὁ θάνατος ἀπὸ τὸν Ρίλκε ν' ἀφομοιώσει καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ καθενός. "Ὅχι ὄ,τι ἐκπληρώσαμε στὴ ζωὴ, ὄχι ὄ,τι ἱκανοποιήσαμε, ἀλλὰ τὸ ἀνικανοποίητο, ἡ ἀνάγκη, πρέπει, γιὰ τὸν Ρίλκε, νὰ διαιωνισθεῖ μέσ' στὸ θάνατο. Νὰ διαιωνισθεῖ ἡ ἀνάγκη ὡς ἀνάγκη· ὄχι νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Νὰ μείνει ὡς στέρηση καὶ ὡς δίψα· ὄχι νὰ ἐκπληρωθεῖ ὁ πόθος ποὺ εἶναι συνυφασμένος μὲ τὴ στέρηση, μὲ τὴ δίψα, μὲ τὴν ἀνάγκη μας. Ὁ τέτοιος θάνατος, ὅμως, δὲ θάταν ἡ κόλαση; "Ὅχι, δὲ θάταν ἡ κόλαση. Γιὰ τὸν Ρίλκε, τὸν πιὸ ἀνθρώπινο ἀπ' ὄλους τοὺς σοφοὺς, Παράδεισος δὲν εἶναι ἡ ἀπόλαυση, ἀλλὰ εἶναι, ἀντίθετα, ἡ θεῖα στέρηση, ἡ αὐταπάρνηση.

β.—Ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε δὲ μᾶς ἐξηγεῖ, βέβαια, διόλου τὸ θάνατο. Μήπως, ὅμως, μᾶς τὸν ἐξήγησε ὁ Σόπενχάουερ ποὺ πίστευε ἢ ἔκαμε πὼς πίστευε ὅτι μᾶς τὸν ἐξήγησε; Χωρὶς νὰ μᾶς τὸν ἐξηγεῖ, μᾶς τὸν φέρνει ὁ Ρίλκε τὸ θάνατο πολὺ κοντὰ μας. Μᾶς λέει ἄλλωστε ὁ ἴδιος, σὲ δυὸ ἄλλους στίχους του, ὅτι «ὁ μέγας θάνατος ποὺ ἐντὸς του ἔχει ὁ καθένας —, εἶναι ὁ καρπὸς ποὺ γύρω του τὰ πάντα στρέφονται». Ναί, ὁ Ρίλκε μᾶς φέρνει τὸ θάνατο πολὺ κοντὰ. Μᾶς κάνει νὰ τὸν νιώθουμε μέσα μας. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ συναναστροφή μας μὲ τὸ θάνατο εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο καὶ ἀσύγκριτα πολυτιμότερο ἀπὸ κάθε ἐξήγηση τοῦ θανάτου. Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ μας συναναστροφή μὲ τὸ θάνατο εἶναι ἡ συναναστροφή μας μὲ τὴν αἰωνιότητα. «Τὸν συκοφάντησαν τὸ θάνατο, κι' αὐτὸ εἶναι ἡ χειρότερη ἀπάτη στὸν κόσμο! Ὁ θάνατος εἶναι ἡ πιὸ ἀπαλὴ μορφή τῆς ζωῆς...», φωνάζει ὁ Μιχαὴλ Κράμερ στὸ ὁμώνυμο δράμα τοῦ Γκέρχαρτ Χάουπτμαν ποὺ καὶ ὁ Ρίλκε (ὅπως λέει σὲ μιὰν ἐπιστολὴ του) τ' ἀγάπησε πολὺ. Ναί, ὁ θάνατος εἶναι μορφή ζωῆς· καὶ πρέπει νᾶναι ἡ ἐσώτατη μορφή τῆς ζωῆς μας καὶ στὸν κόσμο τοῦτο· ἡ πιὸ βαθειὰ ψυχικὴ μας ἐμπειρία, πρὶν ἀκόμα ἀποκτήσουμε — (τὴν ἀποκοτῶμε ποτέ;) — τὴ φυσικὴ ἐμπειρία του, πρέπει νᾶναι ὁ θάνατος. Γιατί, ὅμως, λέω «πρέπει»; Διατυπώνω, τάχα, ἓνα παιδαγωγικὸ αἶτημα;

Αὐτὸ ποὺ λέω στέκεται, βέβαια, καὶ ὡς αἶτημα παιδαγωγικόν. Ἔτσι τὸ θέλησε, μετὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ὁράτιος ποὺ λέει: «Πίστευε ὅτι κάθε μέρα εἶναι ἡ τελευταία ποὺ λάρπει γιὰ σέναν»

(«Omne enim crede diem tibi diluxisse supremum»). Τὸ ἴδιο βέλησε, καὶ μάλιστα χαρακτηριστικώτερα, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅταν διατύπωνε τὴ φράση: «Τοῦτο ἔχει ἡ τελειότης τοῦ ἡθους, τὸ πᾶσαν ἡμέραν ὡς τελευταίαν διεξάγειν καὶ μῆτε σφύζειν μῆτε ναρκᾶν μῆτε ὑποκρίνεσθαι». Καὶ πολλοὶ ἄλλοι φιλόσοφοι ἢ μεγάλοι ἄνθρωποι διατύπωσαν ἀνάλογα αἰτήματα. Ὁ Μονταίνιος λέει: «Προμελετώντας τὸ θάνατο, προμελετοῦμε τὴν ἐλευθερίαν ὅποιος ἔμαθε νὰ πεθαίνει, ξέμαθε νὰ ὑπηρετεῖ· δὲν ὑπάρχει στὴ ζωὴ κανένα κακὸ γιὰ ὅποιον ἔχει καλὰ καταλάβει ὅτι καὶ ἡ στέρξη τῆς ζωῆς δὲν εἶναι κακόν· τὸ νὰ ξέρομε νὰ πεθαίνουμε μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ κάθε ὑποταγῆ καὶ κάθε βία. Ὁ Παῦλος Αἰμίλιος ἀπάντησε σ' ἐκείνον ποὺ ὁ δυστυχησμένος βασιλιάς τῆς Μακεδονίας τοῦ ἔστειλε γιὰ νὰ τὸν παρακαλέσει νὰ μὴ τὸν σύρει μαζί στὸ θρίαμβό του: ὡς ἀπευθύνει τὴν παράκληση αὐτὴ στὸν ἑαυτό του». Οἱ φράσεις αὐτὲς τοῦ Γάλλου δοκιμιογράφου — (οἱ τελευταῖες ἀναφέρονται στὸν ὑπατο Λεύκιο Αἰμίλιο Παῦλο ποὺ νίκησε τὸν Περσέα, στὰ 168 π. Χ., στὴν Πύδνα καὶ τὸν αἰχμαλώτισε στὴ Σαμοθράκη) — εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ εὐγενικὲς ποὺ ἔγραψε τὸ εὐγενικὸ αὐτὸ πνεῦμα τοῦ 16^{ου} αἰῶνα. Ὁ Μονταίνιος προσπαθεῖ σ' ὀλόκληρο τὸ εἰδικὸ γιὰ τὸ θάνατο δοκίμιό του νὰ πείσει τὸν ἄνθρωπο νὰ μὴ φοβάται τὸ θάνατο. Ἔτσι ἐξακολούθησε ὁ Γάλλος τὸ ἔργο ποὺ εἶχε ἀρχίσει ὁ Λατίνος Λουκρήτιος, ποὺ στὰ 55 π. Χ. (σαράντα μονάχα ἐτῶν) πέθανε ἢ αὐτοκτόνησε, ἀφοῦ ἔγραψε τὸ μεγάλο του ποίημα «De rerum natura» μὲ τὸν κύριο σκοπὸ ν' ἀπαλλάξει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανάτου. Καὶ ἄλλοι Λατίνοι, στὶς μέρες ἐκεῖνες ποὺ σὲ κάποιαν ἄκρη τῆς αὐτοκρατορίας προετοιμαζόταν ἢ εἶχε σημειωθεῖ ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Θεοῦ, μιλοῦν γιὰ τὸ θάνατο μὲ τὴν ἴδια πρόθεση. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ὀράτιο καὶ τὸν Λουκρήτιο, ὁ Σενέκας, ὁ Κικέρων, ὁ Μανίλιος. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Λουκρήτιος, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, καὶ ἄλλοι ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς, προβάλλουν καὶ συνιστοῦν στοὺς ἄνθρώπους τὸ θάνατο ὡς παιδαγωγὸ τῆς ζωῆς, ἐνῶ στὸ βάθος προσπαθοῦν μονάχα νὰ καλύψουν μὲ τὰ λόγια καὶ τοὺς ἐπιγραμματικὸς συλλογισμοὺς τοὺς τὸ κενὸ ποὺ στὴν ἴδια τοὺς τὴν ψυχὴ εἶχε δημιουργήσει ἡ ἀπουσία κάθε οὐσιαστικοῦ μεταφυσικοῦ λογισμοῦ. Ὑπάρχει κάποια ὀδυνηρὴ ἀντινομία μέσα στοὺς «ἀπιστοὺς» αὐτοὺς, τοὺς χαμογελοστὰ ἀπαισιόδοξους, ἀνάμεσα στὶς παι-

δαγωγικές τους συνταγές και στο κενό τῆς ψυχῆς. Ὁ Μονταίνιος πού ἔχει σταχυολογήσει ἀπ' ὅλους αὐτοὺς χαρακτηριστικὰ ἐπιγράμματα, τῆ ζεῖ κι' αὐτὸς μέσα του τὴν παραπάνω ἀντινομία, ἀλλὰ ὅσο κι' ἂν ἀποφεύγει νὰ φανεῖ χριστιανὸς στὴ σκέψη του καὶ προσποιεῖται τὸν κλασικὸ Λατῖνο, ἔχει καὶ κάτι πειστικώτερο στὰ λόγια του, κάτι τὸ παιδαγωγικὰ πιὸ θετικό. Καὶ βάζει τῆ φύση νὰ λέει στοὺς ἀνθρώπους: «Βγεῖτε ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦτον, ὅπως μπήκατε. Τὴν ἴδια μετάβαση πού ἐκάματε ἀπὸ τὸ θάνατο πρὸς τὴ ζωὴ, χωρὶς πάθος καὶ χωρὶς φόβο, ξανακάμετέ τὴν ἀπὸ τὴ ζωὴ πρὸς τὸ θάνατο. Ὁ θάνατός σας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κομμάτια μέσα στὴν τάξη τοῦ σύμπαντος· εἶν' ἓνα κομμάτι τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου. . . Ὅλα ὅσα ζεῖτε, τὰ ἀφαιρεῖτε ἀπὸ τὴ ζωὴ· ξεδεύοντάς τὴν ζεῖτε. Τὸ ἀδιάκοπο ἔργο τῆς ζωῆς σας ἔγκειται στὸ ὅτι χτίζετε τὸ θάνατο. Μέσα στὸ θάνατο βρίσκεσθε ὅσο βρίσκεσθε στὴ ζωὴ. . .». Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ ρωτήσουμε τὸν Μονταίνιο: μήπως εἶναι σωστὸ καὶ τὸ ἀντίστροφο; Μήπως βρεθοῦμε στὴ ζωὴ ὅταν βρεθοῦμε μέσ' στὸ θάνατο; Ἄν θυμόταν ὁ Μονταίνιος ὅτι ἦταν χριστιανός, θὰ τὸλεγε χωρὶς ἄλλο κι' αὐτό. Ἄλλὰ χριστιανοὶ ἦταν πάρα πολλοὶ στὶς μέρες του, κι' αὐτὸς ἤθελε νὰ ξεχωρίσει κάνοντας τὸν Λατῖνο. Ὡστόσο, ἄσχετα ἀπὸ τὴν τέτοια πόζα του, ἡ παιδαγωγικὴ του εἶναι βαθύτατα εὐγενικιά. Καὶ εἶναι ἠθικὰ χρήσιμη, πρακτικὰ ἀποδοτικὴ. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νάναί ἰκανὸς νὰ συναναστρέφεται τὸ θάνατο· ὄχι μόνο γιὰ νὰ μάθει νὰ μὴν τὸν φοβᾶται, ἀλλὰ προπάντων γιὰ νὰ μάθει νὰ φοβᾶται τὴ ζωὴ. Γιατί, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ φοβᾶται τὸ θάνατο, πρέπει ἀκριβῶς, ἀντίθετα, νὰ φοβᾶται τὴ ζωὴ.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐννοεῖ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅταν λέει: «Θᾶπτον ἔλθοις, ὦ θάνατε, μὴ που καὶ αὐτὸς ἐπιλάθωμαι ἐμαυτοῦ». Τὸ θάνατο δὲν τὸν φοβᾶται ὁ αὐτοκράτορας· τὴ ζωὴ τὴ φοβᾶται. Φοβᾶται, μήπως στὴ ζωὴ ξεχάσει τὸν ἑαυτό του. Μέσα στὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτό μας. Μέσα στὴ ζωὴ, ἀντίθετα, ὑπάρχει. Αὐτὸς, ἀκριβῶς, εἶναι ὁ μεγάλος κίνδυνος. Ὅσους αἰῶνες καὶ νὰ ζήσετε — ἔτσι περίπου λέει ὁ Λουκρήτιος σὲ δυὸ στίχους του — ὁ θάνατος δὲ θ' ἀπομείνει λιγώτερο αἰώνιος. Κι' ὁ Μάρκος Αὐρήλιος λέει μ' ἓνα θετικώτερο παιδαγωγικὸ τρόπο, ὅτι καὶ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἂν ζήσουμε ἢ καὶ δέκα φορὲς περισσότερο, αἰεὶ ταῦτόν. . . κα-

θίσταται τὸ μήκιστον τῷ βραχυτάτῳ. Τὸ γὰρ παρὸν πᾶσιν ἴσον. . .». Σ' αὐτὸ τὸ παρὸν, τὸ στιγμιαῖο, πού τὴν ἴδια στιγμή γίνεται καὶ ξεγίνεται, μπορεί νὰ χάσουμε ἢ νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτὸ μας. Ἡ στιγμή τοῦ παρόντος μπορεί νὰ γίνει γιὰ μᾶς ἡ μεγάλη ἄδυσσας, καὶ ὄχι ὁ θάνατος. Ἐδῶ, καὶ ὄχι ἐκεῖ, μπορεί νὰ συμβεῖ νὰ γκρεμιστοῦμε. Κ' ἐδῶ, στὴ ζωὴ, στὸ παρὸν πού εἶναι ἴσο γιὰ ὅλους, εἶναι τὸ γκρέμισμα, ἂν γκρεμιστοῦμε, τελεσίδικα, ἀνεπανόρθωτο. Στὸ θάνατο δὲ γίνεται τίποτα τελεσίδικα ἢ ἀνεπανόρθωτο· ὄχι γι' ἄλλο λόγο, ἀλλὰ ἀπλούστατα γιατί ἐκεῖ, στὸν κόσμον τοῦ θανάτου, ὅ,τι εἶναι «εἶναι», τίποτα δὲ «γίνεται». Καὶ ὅ,τι εἶναι ἐκεῖ, εἶναι — γιατί ἔγινε ἔτσι ἀπὸ ἐδῶ, ἀπὸ τὴ ζωὴ. Πῶς τὸ ξέρω, τάχα, αὐτό; Δὲν τὸ ξέρω, ἀλλὰ τὸ πιστεύω. Ἀφοῦ εἶναι ὁ θάνατος τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴ ζωὴ (πράγμα πού δὲ σημαίνει διόλου ὅτι θέση εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἀντίθεση, ἄρνηση, ὁ θάνατος), πῶς μπορεί νὰ ὑπάρχει κ' ἐκεῖ, στὸ θάνατο, τὸ «γίγνεσθαι» πού ὑπάρχει ἐδῶ, στὴ ζωὴ; Ἄς προσέχω, λοιπόν, τὰ βήματά μου ἐδῶ· ἐδῶ πού ὅ,τι γίνεται δὲ μπορῶ νὰ τὸ ἀνακαλέσω, καὶ ὅ,τι ἔχω πράξει δὲν εἶναι δυνατὸν, ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ ἔπραξα, νὰ μὴ ν τὸ ἔχω πράξει. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος εἶπε νὰ εὐχόμεσθε νὰ ἔρθῃ ὁ θάνατος γρηγορώτερα. Ὁ κίνδυνος εἶναι ἐδῶ, καὶ ὄχι ἐκεῖ. Ὡστόσο, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ βάση καὶ μὲ τὸ ἴδιο ἠθικὸ νόημα μπορούμε νὰ πούμε ὅτι δὲ μᾶς πειράζει καὶ ἂν δὲν ἔρθῃ ὁ θάνατος γρηγορώτερα, γιατί ἔτσι θὰ μπορέσουμε, ἔχοντας μπροστά μας ἀρκετὸ χρόνο δοκιμασίας, ν' ἀποδείξουμε ὅτι τὸν κίνδυνο νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτὸ μας εἴμαστε ἀποφασισμένοι νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουμε. Ὁ αὐτοκράτορας, βέβαια, ἦταν δικαιολογημένος νὰ φοβάται πιὸ πολὺ ἀπὸ μᾶς μήπως ξεχάσει τὸν ἑαυτὸ του, γιατί ἡ ἐξουσία — καὶ μάλιστα ἡ ἀπόλυτη — εἶναι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ ὅποιον τὴν ἀσκεῖ· ὅποιος ὑπακούει, εἶναι λιγώτερο ἐκτεθειμένος στὸ μεγάλον ἀνθρώπινο κίνδυνο, ἀπ' ὅποιον διατάζει· τὸ μεγαλύτερο ὕψος κάνει, ἄλλωστε, καὶ τὸ γκρέμισμα φριχτότερο.

9.— Ὅποια καὶ νᾶναι ἡ συναναστροφή μας μὲ τὸ θάνατο, ἂν γίνει ἡ τέτοια συναναστροφή — πέρ' ἀπὸ τὸ φυσικὸ φόβο μπροστά του, τὸν ἠθικὰ ἐπικίνδυνο — ἕνα ὁμαλὸ διανοητικὸ καὶ ψυχικὸ γεγονός, δὲ μπορεί παρὰ νὰ δίνει στὸν ἄνθρωπο κριτήρια ζωῆς πού ἡ ἴδια ἡ ζωὴ δὲ μπορεί νὰ δώσει. Ἡ ζωὴ εἶναι

φτωχή, φτωχότατη, χωρίς τὸ θάνατο, ὅπως εἶναι ἡ ζωὴ τῶν ζώων ποῦ δὲ γνωρίζουν ὅτι θὰ πεθάνουν. Ὁ θάνατος ἐμπλουτίζει τὴ ζωὴ μὲ τὴν αἴσθησιν ἢ διαίσθησιν τῆς αἰωνιότητος, καθὼς καὶ μὲ τὸ νόημα τοῦ χρέους. Χωρὶς τὴν αἴσθησιν τῆς αἰωνιότητος δὲ θὰ μπορούσε νὰ γεννηθῆι μέσα μας τὸ νόημα τοῦ χρέους. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ νόημα τοῦ χρέους, αὐτὸ τὸ λογικὰ ἀσύλληπτο νόημα ποῦ δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμίαν ἐμπειρικὴν πραγματικότητα καὶ παραστασιν, νὰ στηριχθῆι ἐπάνω στὴν αἴσθησιν καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ παραδοικοῦ χρόνου καὶ τῆς φθαρτῆς πλευρᾶς τῆς ζωῆς; Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν ἐπικούρειο Λατῖνο ποῦ ἐταύτιζε ἢ ἐκλινε νὰ ταυτίσῃ τὸ θάνατο μὲ τὸ μηδέν, τὴν αἰωνιότητα τοῦ θανάτου μὲ τὴν αἰωνιότητα τοῦ μηδενός, ἀκόμα καὶ γι' αὐτὸν ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἠθικῆς ἦταν ὁ θάνατος.

Τὸ χρέος ὑπάρχει μόνον ὡς μεταφυσικὸ γεγονός. Κάθε αἰσθησιαρχικὴ θεμελίωσις τῆς ἠθικῆς — κ' ἐπιχειρήθηκε μιὰ τέτοια θεμελίωσις ἀπὸ πολλοὺς στὸν ΙΗ' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα — εἶναι ἓνα κούφιο λογικὸ παιχνίδι. Πῶς μποροῦν οἱ αἰσθήσεις νὰ μᾶς κάνουν νᾶμαστε ἐνάρετοι, ὅπως μᾶς κάνουν νὰ κρυώνουμε ἢ νὰ ζεσταινόμεσθε; Ἐπίσης, ὁ ὠφελιμισμὸς, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν στεγνὸ Μπένθαμ καὶ τὸν πληκτικώτατο Τζέιμς Μίλλ, εἶναι ὡς βᾶσις τῆς ἠθικῆς μιὰ φοδερὰ ἀσήμαντη θεωρία. "Ὅσο συμφέρει ν' ἀγαπᾶμε καὶ νᾶμαστε καλοὶ, ἄλλο τόσο συμφέρει καὶ εἶναι σὲ πολλὰς περιστάσεις ὠφέλιμο νὰ μισοῦμε καὶ νᾶμαστε κακοί. Σὲ μιὰ στεγνὴ στατιστικὴ περιπτώσεων, ποῦ κάνουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ὠφελεῖται πλεονεκτήματα ἀπὸ τὸ ἓνα ἢ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴν καλωσύνη ἢ ἀπὸ τὴν κακία, δὲ μπορεῖ νὰ βασισθῆι ἡ ἠθικὴ ἰδέα τοῦ χρέους. Καὶ ποῖος μπορεῖ, ἄλλωστε, νὰ ἐπιχειρήσῃ μιὰ τέτοια στατιστικὴ; Καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ θεμελίωσις τῆς ἠθικῆς, ποῦ συνδέει τὸ χρέος μὲ τὴ διατήρησιν καὶ κατοχύρωσιν τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων τῶν τάξεων ποῦ κάθε τόσο ἐπικρατοῦν, ὀφείλεται σὲ μιὰν ἀπλούστατην λογικὴν σύγχυσιν. Πολλὰ προστάγματα τῆς ἠθικῆς μπορεῖ νὰ ἐφευρέθησαν ἀπὸ κοινωνικὴ σκοπιμότητα. Οἱ ἄρχοντες εἶπαν καὶ λένε πολλὰ φέματα στοὺς ἀρχομένους. Ποῖος μπορεῖ νὰ τὰ ἀμφισβητήσῃ; Τὸ πρόβλημα, ὅμως, βρίσκεται ἄλλου. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι, ἂν πολλὰ ἀπ' ὅσα παρουσιάσθησαν στὴν ἱστορίαν τῆς κοινωνίας ὡς ἠθικὰ προστάγματα εἶναι ἢ δὲν εἶναι μιὰ πονηρὴ καὶ πρόστυχη ἐφεύρεσις τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλούσιων, ἀλλὰ τὸ

πρόβλημα είναι, ἂν τὸ χρέος ὡς ἰδέα χρέους, ἄσχετα ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα περιεχόμενα ποῦ κάθε τόσο παίρνει, εἶναι ἢ δὲν εἶναι μιὰ ἐφεύρεση ἐκείνων ποῦ θέλουν νὰ κατοχυρώσουν τὴ δύναμη καὶ τὰ πλοῦτή τους. Τὰ συγκεκριμένα, ἄλλωστε, προστάγματα στὴν ἱστορία, ἄλλοτε μπορεῖ νὰ κατοχύρωναν τὴ δύναμη τῶν ἰσχυρῶν, ἄλλοτε ὅμως, ἀντίθετα, ἔχουν προσβάλει καὶ κλονίσει τὴ δύναμη καὶ τὸ κοινωνικό τους κύρος. Μήπως καὶ οἱ καταπιεσμένοι καὶ φτωχοὶ τὰ ἐφεύρισκαν κάθε τόσο αὐτὰ γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴ δύναμη τῆς ἀδυναμίας τους, τὸν πλοῦτο τῆς φτώχειας τους; Καί, γιὰ νὰ φύγω καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ γενικὴ ἰδέα τοῦ χρέους, τὴν ἄσχετη ἀπὸ κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο, ὡς ρωτήσω: τὸ νὰ θυσιαζόμεστε γιὰ ὅποιον ἀγαπάμε, ποιὸς μᾶς τὸ λέει; Μᾶς τὸ λένε, τάχα, οἱ ἄρχοντες ἢ οἱ ἀρχόμενοι, οἱ πλούσιοι ἢ οἱ φτωχοί;

Ἡ αὐτονομία τῆς ἠθικῆς, τῆς ἰδέας τοῦ χρέους, ὅπως τὴν ἔχει ἀναπτύξει συστηματικώτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ὁ Κάντ, εἶναι ἢ πιὸ εὐσυνεΐδητη φιλοσοφικὴ λύση τοῦ προβλήματος. Καὶ πλησιάζει, ὅσο καμιὰ ἄλλη, τὴν ἀλήθεια. Ἴσως, μάλιστα, τὴ φθάνει. Ἀλλὰ τὴ φθάνει μὲ πολὺ ἀφηρημένες θεωρητικὲς χειρονομίες. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ χρειάστηκε νὰ παίξει τόσο πολὺ τὸν ἀφηρημένο θεωρητικό, ὅταν ἔγραφε τὰ Ἠθικά του. Ἐνίωσε πιὸ πολὺ τὴν παιδαγωγικὴ ἀποστολὴ του ἀπὸ τὸν Κάντ, καὶ μίλησε γιὰ συγκεκριμένα φαινόμενα στὴν ἠθικὴ ζωὴ, ἐνῶ ὁ Κάντ προτίμησε ν' ἀποφύγει τὰ συγκεκριμένα γιὰ νὰ μᾶς πεί σὲ ἑκατοντάδες σελίδες (στὰ ἔργα του «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» καὶ «Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν») ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ τὸ πεί καὶ σὲ λίγες. Καὶ δὲν ἦταν διόλου ἀνάγκη νὰ προσπαθῆσει ὁ Κάντ νὰ μᾶς δείξει, χάνοντας χρόνο καὶ λέξεις, ὅτι ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τῆς ἠθικῆς, εἶναι δοσμένη ἀρτιότι, εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, εἶναι ἕνας ὑπερβατικὸς καὶ ὑπερεμπειρικὸς νόμος. Καὶ δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ τὸ προσπαθῆσει αὐτὸ ὁ Κάντ, γιὰτὶ ἀπλούστατα ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ του δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο. Ἄν ἦταν, ἄλλωστε, ἀπαλλαγμένη, θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ ἠθικὸ μηδέν καὶ θάταν παράδοξο νὰ βασισθεῖ ἡ ἠθικὴ στὸ ἠθικὸ μηδέν. Οὔτε, φυσικά, ἡ ἠθικὴ μας στάση, ἡ συνυφασμένη μὲ τὸ συγκεκριμένο χρέος μας, δὲ μπορεῖ νάναί ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο, οὔτε

ὅμως καὶ ἡ ἠθικὴ ὡς δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἰδέα, ὡς ὑπερ-
βατικὴ προϋπόθεση γιὰ κάθε ἠθικὴ μας στάση ἢ πράξι, οὕτε
καὶ αὐτὴ δὲ μπορεῖ νὰ πούμε ὅτι ὑπάρχει ἄσχετα ἀπὸ κάθε συγ-
κεκριμένο περιεχόμενο χρέους. Ὁ ὑπερβατικὸς ἠθικὸς νόμος, ὁ
δηθεν ἀπόλυτος τυπικὸς, ποὺ ἔχει μέσ' στὴ συνείδηση, κατὰ τὸν
Κάντ, τὴν ἴδια θέσιν ποὺ ἔχουν ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος, εἶναι ὁ
ἀκόλουθος: Πράττε μόνο σύμφωνα μὲ τὸ αἴτημα ἐκεῖνο, ποὺ μπο-
ρεῖς ταυτόχρονα νὰ θέλεις ν' ἀποτελέσει ἕνα γενικὸ νόμο γιὰ
ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα. Στὸ βάθος, ἡ προσταγὴ αὐτὴ ποὺ δὲν εἶ-
ναι διόλου ἀπλὸς τύπος καὶ εἶναι οὐσία καὶ περιεχόμενο, λέει
μὲ ἄλλα λόγια — μὲ λόγια ποὺ τάκαμε ὁ Κάντ πιὸ ἀφηρημένα
γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ προσταγὴ του εἶναι γιὰ τὸν
καθαρὸ λόγο ἐξίσου τυπικὴ, ὅπως εἶναι τυπικὲς οἱ ἀρχὲς ἐπο-
πτεῖες τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου — ὅ,τι ἀκριβῶς εἶπε καὶ ὁ
Σπινόζα, ἀπαιτώντας νὰ μὴ ζητᾶς γιὰ τὸν ἑαυτὸ σου ὅ,τι δὲ
θέλεις νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῶν ἄλλων ἀν-
θρώπων. Κι' αὐτὸ ποὺ ὁ Σπινόζα διατύπωσε ἀρνητικᾶ, τὸ εἶχε
διατυπώσει θετικᾶ ὁ Ἰησοῦς: «πάντα οὖν ὅσα ἐὰν θέλετε ἵνα
ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτως καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς».

Ἡ προσταγὴ τοῦ Κάντ δὲν εἶναι ὑπερβατικὴ καὶ τυπικὴ.
Ἔχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, καὶ τὸ περιεχόμενό της συν-
δέεται περισσότερο μὲ τὴν κοινωνικὴ σκοπιμότητα παρὰ μὲ τὴν
αὐτόνομη ἠθικὴ βούληση. Εἶναι, ἀπλούστατα, συμφέρον ὅλων
μας, γιὰ τὴ συντήρησιν τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας μέσα
της, νὰ πράττουμε ὅ,τι θὰ θέλαμε νὰ πράξουν καὶ οἱ ἄλλοι, νὰ
σεβόμαστε τὴ ζωὴ τοῦ πλησίον μας καὶ νὰ μὴ τὸν σκοτώνουμε,
νὰ χρησιμοποιοῦμε ὡς δικό μας ὅ,τι μᾶς ἀνήκει καὶ νὰ μὴ
κλέβουμε ὅ,τι ἀνήκει σ' ἄλλους. Σημασία, λοιπόν, δὲν ἔχει τόσο
ἡ θεωρία τοῦ Κάντ γιὰ τὸν ὑπερβατικὸ καὶ ὑπερεμπειρικὸ χα-
ρακτήρα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς του, ὅσο ἡ βασικὴ του
θέσις ὅτι ἡ ἠθικὴ, ἡ ἰδέα τοῦ χρέους, εἶναι αὐτόνομη. Πῶς, ὅμως,
εἶναι αὐτόνομη; Γιατί τὴ λέμε αὐτόνομη; Πῶς καὶ γιατί ἡ ἰδέα
τοῦ χρέους εἶναι, ὡς κάτι αὐτόνομο, ἕνα μεταφυσικὸ γεγονός;

10.— Δὲ μπορούμε, βέβαια, νὰ ξέρουμε θετικᾶ, ἡμεῖς οἱ
ἄνθρωποι, τί εἶναι φυσικὸ καὶ τί μεταφυσικὸ, τί εἶναι ὑποτά-
γμένο σὲ νόμους καὶ τί αὐτόνομο. Ὅλα ὅσα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ
τοὺς φιλοσόφους γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι πιθανά,
ἀλλὰ τίποτα δὲν εἶναι βέβαιο. Γιὰ νὰ κάμουν τὸ πιθανὸ ὅσο

μπορούσαν πιό βέβαιο, ὁ Καντ καὶ προπάντων οἱ Νεοκαντιανοὶ προσπάθησαν νὰ περιορίσουν τὴν ἔννοια τοῦ μεταφυσικοῦ καὶ τοῦ αὐτόνομου στὸ μὴ πραγματικό, στὸ μὴ οὐσιαστικό, στὸ καθαρὰ τυπικό. Ἔτσι, ὄχι μόνο ξεχύμνωσαν τὸ μεταφυσικὸ ἀπὸ τὴ γοητεία του, ἀλλὰ προχώρησαν καὶ στὴν ἀπόλυτη ἐκχέρσωση καὶ ἀποξήρασή του, χωρὶς μάλιστα νὰ μπορεῖ ἐπάνω στὸ ἐκχερσωμένο καὶ ἀποξηραμένο ἔδαφος νὰ καλλιεργηθεῖ πιὰ κάτι τὸ χρήσιμο γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα. Ὁ τόπος τοῦ μεταφυσικοῦ, τόπος ποῦ καὶ ἂν εἶναι κι' αὐτὸς (χωρὶς νὰ τὸ ξέρουμε) φυσικὸς μπορεῖ νὰναι κάλλιστα καὶ αὐτόνομος, δὲν εἶναι μονάχα ὁ τόπος μερικῶν ξηρῶν ἐνοιῶν ἢ γυμνωμένων ἀπὸ κάθε περιεχόμενο τυπικῶν ἐποπτεϊῶν, ἀλλὰ εἶναι ὁ τόπος ποῦ βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε αἰσθητὰ ἢ λογικὰ συλληπτὸ τόπο· πέρα ἀπὸ κάθε τόπο ποῦ βλέπουμε καὶ ποῦ συλλαμβάνουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας, ποῦ κατανοοῦμε καὶ διερευνοῦμε μὲ τὴν ἐπιστήμη μας. Στὸν τόπο ἐκεῖνον ὑπάρχει ὁ Θεός, ὑπάρχει τὸ πᾶν, ὑπάρχει τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου, ὑπάρχει ἡ αἰωνιότητα, ὑπάρχει τὸ ἄπειρο, ὑπάρχει ὁ θάνατος. Ἀπ' ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στὸν τόπο ἐκεῖνον, στὸ μεταφυσικὸ τόπο, τί εἶναι πλησιέστερο σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους; Πλησιέστερος καὶ ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ ἀπὸ τὸ πᾶν, ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὸ ἄπειρο, εἶναι ὁ θάνατος. Αὐτὸς — ὁ θάνατος — εἶναι ἡ μόνη δύναμη τοῦ κόσμου ἐκεῖνου, ἡ μόνη μεταφυσικὴ ὑπόσταση, ποῦ ἐγγίζει ἄμεσα τὴ ζωὴ μας, ὄχι μόνο τὸ κορμί, ἀλλὰ καὶ τὴ συνείδησή μας. Ἀφοῦ μᾶς ἐγγίζει ὁ θάνατος, μᾶς ἐγγίζουν ἔμμεσα, πολὺ πιό ἄδηλα, ὁ Θεὸς καὶ τὸ ἄπειρο, τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου καὶ ἡ αἰωνιότητα. Ὁ θάνατος εἶναι ὁ καρπὸς τοῦ δέντρου τῆς γνώσης. Οἱ πρῶτοι ἀνθρώποι, πρὶν γευθοῦν τὸν τέτοιο καρπὸ, συναναστρέφονταν τὸ Θεὸ χωρὶς νὰ γνωρίζουν (ἀφοῦ τοὺς ἔλειπε ἡ γνώση) ὅτι εἶναι ὁ Θεός. Δὲ γνώριζαν κἄν ὅτι ἦταν γυμνοὶ καὶ τὸ τί σήμαιναν τὰ ἴδια τους τὰ σώματα. Ἀφοῦ τὸν γεύθησαν τὸν καρπὸ, ἦρθε ὁ θάνατος (ἡ γνώση τὸν γέννησε μέσ' στὴ συνείδηση), κι' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ποῦ ἔπαψαν νὰ ζοῦν μέσ' στὴν αἰωνιότητα, ὅπως ζοῦν μέσ' στὸ αἰώνιο σκοτάδι τῆς ἀγνοίας τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ, τὰ νερά καὶ τὰ λιθάρια, ἐνίσωσαν συνειδητὰ νὰ τοὺς ἐγγίζει ὁ θάνατος καὶ ἄρχισαν νὰ σκέπτονται τὸ Θεὸ καὶ τὴν αἰωνιότητα, τὸ πᾶν καὶ τὸ ἄπειρο, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου. Ἔτσι ἄρχισαν νὰ σκέπτονται

καὶ τὸ νόημα τοῦ ἑαυτοῦ τους. Naί, καὶ αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐπήγαγε ἀπὸ τὴν ἀμαρτία, ἀπὸ τὴν παράνομη γεύση τοῦ ἀπαγορευμένου καρποῦ, ἀπὸ τὴ γνώση καὶ συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι πεθαίνουμε. Τὸ γεγονός ὅτι ζοῦμε δὲν ἔγινε συνειδητὸν παρὰ μόνον ἀφοῦ συνειδητοποιήθηκε μέσα μας τὸ γεγονός ὅτι πεθαίνουμε.

Στὸν ἑαυτό μας μᾶς ἔφερε ὁ θάνατος, ὄχι ἡ ζωὴ. Ἔτσι, ὁ θάνατος μᾶς ἔφερε καὶ στὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Μὲ τὰ χέρια του, τὰ ἀόρατα καὶ φοβερά (πῶς τὰ λέμε «φοβερά» ἀφοῦ εἶναι ἀόρατα;), θεμελιώθηκε ἡ ἠθική. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἡ ἰδέα τοῦ χρέους εἶναι ἓνα μεταφυσικὸ γεγονός.

Ὅλες οἱ ἄλλες θεωρίες γιὰ τὴ γένεση καὶ τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς ἠθικῆς εἶναι λιγώτερο βάσιμες. Κ' ἡ πιὸ ἀβάσιμη εἶναι ἡ κοινωνιολογικὴ θεωρία ποῦ δυὸ ἀντίθετα πνεύματα ὑποστήριξαν: ὁ Κάρολος Μάρξ καὶ ὁ Φρειδερίκος Νίτσε. Ὡστόσο, ὁ Νίτσε ἦταν πιὸ ἀντικειμενικὸς καὶ πιὸ ἀμερόληπτος στὴν ἀρνητικότητά του ἀπέναντι τῆς ἠθικῆς. Δὲ λέει, ὅπως ὁ Μαρξισμὸς, ὅτι ἡ ἠθική ἔχει ὡς μοναδικὴ πηγὴ τὸ συμφέρον ἐκείνων ποῦ ἔχουν στὴν κοινωνία τὴ δύναμη νὰ κυριαρχοῦν καὶ νὰ καταπιέζουν. Ὁ Νίτσε λέει ὅτι ὑπάρχουν δυὸ πηγές τῆς ἠθικῆς: ἡ μιὰ εἶναι τὸ συμφέρον τῶν ἀφεντάδων καὶ ἡ ἄλλη τὸ συμφέρον τῶν σκλάβων. Ἐπιγραμματικὰ τὴν παίρνει τὴν ἀρνητικὴ αὐτὴ θέση ὁ Νίτσε στὸ ἔργο του «Ἀνθρώπινα, πολὺ ἀνθρώπινα» (στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ, στὴν παράγραφο 45 ποῦ ἔχει ὡς εἰδικὸ τίτλο τὴ φράση: «Διπλὴ προϊστορία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ»). Τὴν ἴδια θέση ὑποστηρίζει ὁ Νίτσε σὲ πολλὰ ἄλλα ἔργα του καὶ εἰδικώτερα στὰ δυὸ ἀκόλουθα: «Πέρα ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ» καὶ «Γενεαλογία τῆς ἠθικῆς». Τὴ μονόπλευρὴ καὶ μεροληπτικὰ ἀρνητικὴ θέση τοῦ Μαρξισμοῦ ἀπέναντι τῆς ἠθικῆς τὴν ἀνατρέπει ἡ παρατήρηση ποῦ ἐκάναμε κιόλας παραπάνω, ὅτι τὰ συγκεκριμένα ἠθικὰ προστάγματα στὴν ἱστορία ἄλλοτε κατοχύρωναν καὶ ἄλλοτε ἐκλόνιζαν τὴ δύναμη καὶ τὰ συμφέροντα τῶν ἰσχυρῶν, τῶν πλουσίων, τῶν ἀφεντάδων. Ἀμέτρητα εἶναι στὰ Εὐαγγέλια τὰ ἠθικὰ ἐκείνα προστάγματα ποῦ καταδικάζουν τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ὑλικὴ δύναμη. Στὶς σχετικὲς φράσεις τοῦ Ἰησοῦ ἔδωσε, μάλιστα, ἀκόμα συστηματικώτερη μορφή καὶ περισσότερο πολεμικὸ τόνο ὁ Παῦλος, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐγκόσμιας ἐκκλησίας, τοῦ «πολιτικοῦ», ἅς ποῦμε, ὀργανισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Νί-

τσε ήταν άμερόληπτος στην άρνητικότητά του. 'Ο έφευρέτης του «ύπερανθρώπου» που δέ θέλησε νά καταλάβει ότι ό άληθινός άνθρωπος στέκεται πολύ ψηλότερα από τον «ύπεράνθρωπο», συνδυάζει τή γενεαλογία τής ήθικης και με τούς άφεντάδες και με τούς σκλάβους, με τά συμφέροντα και τίς ψυχικές διαστροφές όχι μόνο τών ισχυρών, αλλά και τών αδύνατων, όχι μόνον εκείνων που άσκούν τή βία, αλλά κ' εκείνων που τήν ύφίστανται και που ή καρδιά τους γεμίζει κακία και πικρία. «'Η έξέγερση τών σκλάβων στην ήθικη», λέει ό Νίτσε στο έργο του «Γενεαλογία τής ήθικης» (στην παράγραφο 10), μιá έξέγερση που στο βιβλίο του «Πέρα από τó άγαθό και τó κακό» (στην παράγραφο 195), τήν ανάγει στους 'Ιουδαίους, «άρχίζει με τó γεγονός ότι ή μνησικακία (ressentiment) γίνεται ή 'ίδια δημιουργική και γεννάει αξίες». 'Ο Νίτσε, άν και «έπιστημονικά» άμερόληπτος — δηλαδή τουλάχιστον τόσο, όσο φθάνει για νά παραδεχθεί ότι ή ήθικη στην ιστορία έχει δυό πηγές και δέν έχει ύπαγορευθεί μόνον από τούς ισχυρούς — είναι «πολιτικός» μεροληπτικός, και συμπαθεί περισσότερο τήν ήθικη τών άφεντάδων από τήν ήθικη τών σκλάβων. Τήν πρώτη τή θεωρεί θετικότερη και εύγενέστερη από τή δεύτερη. 'Η ήθικη τών άφεντάδων ξεκινάει από τήν κατάφαση, από τó «ναί», από τήν ταύτιση του «άγαθού» με ό,τι ένσαρκώνουν οι άφεντάδες (και ένσαρκώνουν όμορφιά, εύτυχία, γενναιότητα), ένω ή ήθικη τών σκλάβων ξεκινάει από τήν άρνηση, από τó «όχι», από τήν ταύτιση του «κακού» με ό,τι ένσαρκώνουν για τά μάτια τών σκλάβων οι άφεντάδες (και ένσαρκώνουν δύναμη, σκληρότητα, πλούτο). "Ετσι, για τόν Νίτσε, ή ήθικη τών άφεντάδων συνάγει τó κακό από τήν αντίδιαστολή του προς τó άγαθό που αυτό είναι τó πρώτο, ένω ή ήθικη τών σκλάβων συνάγει αντίστροφα τó άγαθό από τήν αντίδιαστολή του προς τó κακό. Τά πνευματικά παιχνίδια του Νίτσε επάνω στο πρόβλημα τής ήθικης έχουν μιá μεγάλη γοητεία, αλλά είναι φοδερά επικίνδυνα. Κι' άποδείχτηκαν επικίνδυνα για τόν 'ίδιο τόν Νίτσε που δέν τά έπαιξε άλλωστε με τήν επιπολαιότητα και βέβηλη αυτοπεποίθηση του ίκανοποιημένου «άφέντη», αλλά τά έπαιξε ως τραγικός άρνητής του έαυτού του, θέλοντας — ένω στο βάθος ήταν «σκλάβος» και 'ίσως μάλιστα και «χριστιανός» — νά παραστήσει τόν άφέντη και τόν αντίχριστο. Γν' αυτό και τρελλάθηκε ό Νίτσε. "Ετσι πρέπει νά σεβασθούμε κάπως τήν

ἀσέβειά του. Ἀσέβησε ἀπέναντι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἀσέβησε ἀπὸ πόνο, ὄχι ἀπὸ περίσσειμα εὐτυχίας.

11.— Πεθαίνουν καὶ οἱ πλούσιοι, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ φτωχοί. Πεθαίνουν καὶ οἱ ἀφεντάδες, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ σκλάβοι. Μπορεῖ, στὴν ἱστορία, νὰ σκέπτονται ὅ,τι θέλουν καὶ ὅ,τι τοὺς συμφέρει οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί, οἱ ἰσχυροὶ καὶ οἱ ἀδύνατοι. Μπορεῖ τὴν ἠθικὴ νὰ τὴν ἐγέμισαν μὲ ὅσα συγκεκριμένα προστάγματα θεωροῦν κάθε τόσο ὅτι ἀνταποκρίνονται στὰ συμφέροντά τους. Δὲν ἰσχυρίσθηκα, οὔτε μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ὅλα ὅσα ἐμφανίζονται στὴν ἱστορία ὡς ἠθικὰ προστάγματα ἔχουν μεταφυσικὴ τὴν πηγὴ τους, ὅτι συνδέονται, μ' ἄλλα λόγια, γενεολογικὰ καὶ οὐσιαστικὰ μὲ τὸ μεταφυσικὸ νόημα τοῦ θανάτου. Ἰσχυρίσθηκα, ὅμως, καὶ ἐπιμένω, ὅτι ἡ ἠθικὴ ὡς ἰδέα τοῦ ἀνθρώπινου χρέους, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ προστάγματά της στὴν ἱστορία, συνδέονται μὲ τὸ μεταφυσικὸ γεγονός τοῦ θανάτου. Ὁ θάνατος ἰσοπεδώνει τὴν κοινωνία, αἶρει τὶς κοινωνικὰς ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλες διακρίσεις, φέρνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μπροστὰ στὸ ἴδιο νόημα τῆς ζωῆς (ἀδιάφορο ἂν τὸ ἀξιοποιοῦν μέσα τους ἢ ὄχι), θεμελιώνει τὴν πανανθρώπινη ἐνότητα, τὴ μοναδικὴ πολιτεία ποὺ δὲ γνωρίζει ἄρχοντες καὶ ἀρχομένους, σκαλίζει τὴ συνείδηση τοῦ καθενός, ἀδιάφορο ἂν εἶναι πλούσιος ἢ φτωχός, «βασιλεὺς ἢ στρατιώτης», μὲ τὴν ἴδια κοφτερὴ σμίλη, ἐνώνει ὅσους ἡ ζωὴ χωρίζει, καὶ ἐπιβάλλει — ἐδῶ ἔρχεται σχεδὸν αὐτόματο τὸ ἠθικὸ πρόσταγμα — νὰ ἐνωθοῦν καὶ στὴ ζωὴ ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ ὁ ἴδιος, δηλαδὴ ὁ θάνατος, εἶτε τὸ θέλουν εἶτε ὄχι, τοὺς ἐνώνει.

Εἶναι, τάχα, ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου (ἀδιάφορο ἂν τοῦ ἰσχυροῦ ἢ τοῦ ἀδύνατου) τὸ ὅτι σκέπτεται τὸ θάνατο καὶ ἀντλήσει ἀπὸ τὸ θάνατο τὴν ἰδέα τοῦ χρέους; Ποιὸς ξέρει ἂν εἶναι δύναμη ἢ ἀδυναμία! Ποιὸ εἶναι, τάχα, τὸ μέτρο, ποὺ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὴ φύση, γιὰ νὰ μετριέται ἡ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ δύναμη ἢ ἀδυναμία; Οὔτε ἡ φύση, οὔτε ἡ μεταφυσικὰ θεμελιωμένη ἠθικὴ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο τοῦτο. Ἡ φύση ὅπωςδήποτε δὲ θέλησε νὰ μᾶς τὸ δώσει, ἐνῶ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο (τουλάχιστον στὸν κόσμον τῶν φαινομένων) γιὰ τὴ δύναμη ἢ ἀδυναμία τοῦ κορμιοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ, ἡ θεμελιωμένη μεταφυσικὰ, πῶς μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὸ μέτρο ποὺ προϋποτίθεται γιὰ τὴ μέτρηση τῆς ἀξίας τοῦ γεγονότος ποὺ σήμανε τὴ γένεσός της; Ἄν πεῖ ἡ ἴδια

ἡ ἠθικὴ ὅτι εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνη ποῦ τὸν ἔκα-
με ν' ἀντλήσει ἀπὸ τὸ θάνατο τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, τότε ἀναιρεῖ
ἡ ἴδια τὸν ἑαυτὸ τῆς ἢ τὸν ἀνάγει, ἔστω, σὲ μιὰ ψυχολογικὰ
ἀρνητικὴ ἀνάγκη. Οὔτε ἡ ἀδυναμία του χρειάστηκε, ἀλλὰ οὔτε
ἡ δύναμή του, γιὰ νὰ σκεφθεῖ ὁ ἀνθρώπος τὸ θάνατο καὶ γιὰ
ν' ἀντλήσει ἀπὸ τὸ νόημά του τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, τὴν ἠθικὴ.
Δὲ χρειάστηκε παρὰ μόνον ὁ ἴδιος ὁ θάνατος ποῦ ἡ παρουσία
του στη συνείδηση εἶναι ἀμεση, αὐτόνομη, ἀλλὰ καὶ ἀπλούστερη
ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἡ παρουσία ἢ ἡ ἀπουσία ὁποιουδήποτε ἄλλου ὄν-
τος. Τί θέση ἔχει μπροστά του ἡ δύναμη ἢ ἡ ἀδυναμία; Καὶ
γιατί τάχα εἶναι ἀδυναμία τὸ ὅτι τὸν προσέχεις καὶ δύναμη
τὸ ὅτι ἀδιαφορεῖς γι' αὐτόν; Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ποῦ τοῦ ἦταν
ἀδιάφορο νὰ ζεῖ ἢ νὰ πεθάνει, ἀπάντησε, ὅταν τὸν ρώτησαν γιατί
δὲ ν' πεθαίνει, ὅτι δὲν πεθαίνει γιατί τοῦ εἶναι ἀδιάφορο. Τό-
τε, ὅμως, γιατί τάχα ζοῦσε, ἀφοῦ κι' αὐτὸ τοῦ ἦταν ἀδιάφορο;
Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐρώτημα δὲ φαίνεται νὰ τοῦ τὸ ἔθεσε, ἀπ' ὅ,τι
τουλάχιστον μᾶς παραδόθηκε σχετικὰ μὲ τὸν "Ἕλληνα σοφὸ, ὁ
πονηρὸς συνομιλητὴς του. Θὰ μπορούσε ὅμως καὶ θάπρεπε νὰ
τοῦ τὸ θέσει. Ἡ ἀδιαφορία εἶναι ψέμα ἢ αὐταπάτη. "Ἄν εἶναι
ψέμα — κι' ὅσο γιὰ τὸν Θαλῆ, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἂν
καὶ μεγαλέμπορος, δὲν ἔλεγε ψέματα—, τότε τὸ πρᾶγμα δὲν
ἔχει καμιὰν ἱστορικὴ σημασία. Οὔτε τὰ ψέματα ποῦ εἶπαν ὁ
Μέγας Ἀλέξανδρος ἢ ὁ Ναπολέον δὲν ἔχουν θέση ἢ ὁποιοδή-
ποτε βᾶρος στὴν ἱστορία. "Ἄν, ὅμως, ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντι τοῦ
θανάτου εἶναι αὐταπάτη, τότε μπορεῖ νὰ ἔχει ἱστορικὴ σημα-
σία, μπορεῖ, ἂν ἡ αὐταπάτη αὐτὴ ἐξαπλωθεῖ σὲ πολλοὺς καὶ συν-
δυασθεῖ μὲ τὴν παρεπόμενη αὐταπάτη ὅτι καὶ ἡ ζωὴ εἶναι κάτι
τὸ ἀδιάφορο, νὰ προκαλέσει τὴν ἱστορικὴ ἀκίνησιν, τὴ σχετικὴ
ἔστω ἀκίνησιν, ἐνὸς ὀλόκληρου λαοῦ ἢ ἐνὸς κόσμου λαῶν. Δὲν
ἔχει αὐτὸ περίπου συμβεῖ στους ἀσιατικούς λαοὺς ποῦ ἐπηρεά-
σθηκαν ἀπὸ τὸν Βραχμανισμό καὶ τὸν Βουδδισμό ἢ ποῦ ἡ ἔμ-
φυτη ροπή τους πρὸς τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι ζωῆς καὶ θανά-
του ἐδημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Βραχ-
μανισμοῦ, τοῦ Βουδδισμοῦ ἢ καὶ τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας
τοῦ Λαοτσέ;

"Ἐξω ἀπὸ τὸ ψέμα ἢ τὴν αὐταπάτη δὲν ὑπάρχει ἀδιαφο-
ρία. Ὅποιος πέφτει στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὅσο πρόθυμα καὶ
ἡρωϊκὰ κι' ἂν πολέμησε πρὶν πέσει, δὲ μπορούμε νὰ πούμε ὅτι

ἀδιαφόρησε γιὰ τὴ ζωὴ ἢ γιὰ τὸ θάνατο· ἀναγκάσθηκε νὰ πέσει γιὰ νὰ κάνει τὸ χρέος του ἢ γιὰ νὰ μὴν ἀτιμασθεῖ, ἀλλὰ δὲ μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι ἀδιαφόρησε ἂν θάβγαινε ζωντανὸς ἢ νεκρὸς ἀπὸ τὴ μάχη. Οὔτε οἱ μάρτυρες ἀδιαφοροῦν· ὅσοι πῆγαν συνειδητὰ νὰ μαρτυρήσουν, ὄχι μόνο δὲν ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸ θάνατο, ἀλλὰ ἐνδιαφέρονταν, ἀντίθετα, νὰ πεθάνουν, ἤθελαν ὅπως δὴποτε νὰ πεθάνουν. Ἡ ἀδιαφορία ὡς ψυχικὴ οὐδετερότητα δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν πολεμιστὴν ἥρωα, οὔτε στὸ μάρτυρα. Ὁ Θαλῆς ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ εἶπε φέματα, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἦταν καὶ Ἴνδὸς ἢ Κινέζος γιὰ νὰ κατέχεται ἀπὸ ἀρμονικὲς καὶ θαυμάσιες αὐταπάτες, θὰ ἔπαιξε μόνο μὲ τὶς λέξεις, ἀπαντώντας ὅπως ἀπάντησε στὸ ἐρώτημα τοῦ συνομιλητῆ του· θὰ ἔπαιξε ὡς ἔξυπνος Ἕλληνας, ἐγκαινιάζοντας στὴν ἱστορία τὸ δημιουργικὸ παιχνίδι τοῦ πνεύματος καὶ τῶν λέξεων ποὺ ἐγκαινιάσθηκε παράλληλα μὲ τὸ στίβο τῶν σωματικῶν γυμνασμάτων.

Ὁ θάνατος εἶναι παρὼν σὲ κάθε στιγμή, τόσο παρὼν ὅσο παροῦσα εἶναι καὶ ἡ ζωὴ. Καὶ ἡ συνείδηση τῆς ζωῆς ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ θανάτου. Καὶ ὅταν λέω στὸν ἑαυτό μου ὅτι π ρ έ π ε ι νὰ κάμω κάτι — καὶ ὅταν εἰδικώτερα τὸ κάτι αὐτό, ποὺ λέω ὅτι πρέπει νὰ κάμω, δὲν πηγάζει ἀπὸ καμιὰν ἄλλη σκοπιμότητα ἢ ἀνάγκη — τὸ λέω γιὰτὶ ξέρω ὅτι θὰ πεθάνω. Ἄν δὲν ἤξερα ὅτι θὰ πεθάνω καὶ ἤξερα μονάχα ὅτι θὰ ζήσω — ἢ ὑπόθεση εἶναι, φυσικά, ἀδύνατη, ἀφοῦ τὴ συνείδηση τῆς ζωῆς μου τὴ δίνει ἡ συνείδηση τοῦ θανάτου —, γιὰτὶ τάχα θάλλεγα καὶ πῶς θὰ ἔφθανα στὸ σημεῖο νὰ σκεφθῶ καὶ νὰ πῶ ὅτι π ρ έ π ε ι νὰ κάμω κάτι ποὺ δὲ μὲ συμφέρει ἢ ποὺ δὲν εἶμαι ἀναγκασμένος ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς περιστάσεις νὰ κάμω;

Ἄρκει, ὅμως, στὸν ἄνθρωπο ἡ γνώση ὅτι θὰ πεθάνει, γιὰ νὰ σκεφθεῖ ἠθικά, γιὰ ν' ἀφίσει νὰ ξυπνήσει μέσα του ἡ ἰδέα τοῦ χρέους; Δὲ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἀρκεῖ. Ὅλα ὅσα εἶπα γιὰ τὴ μεταφυσικὴ καταγωγὴ τῆς ἰδέας τοῦ χρέους, δηλαδὴ γιὰ τὴν προέλευσὴ τῆς ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ θανάτου, τὰ εἶπα προϋποθέτοντας τὴν ἀληθινὰ μεταφυσικὴ σχέση τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ θάνατο. Ὅποιος παίρνει τὸ θάνατο ὡς ἓνα ἀπλὸ φυσικὸ γεγονός καὶ μάλιστα ὡς τὸ ὑστατο γεγονός τοῦ ἑαυτοῦ του, αὐτὸς δύσκολα μπορεῖ νὰ συντηρήσει καὶ νὰ καλλιεργήσει, ἔστω κι' ἂν ἡ συνήθεια καὶ ἡ παράδοση τὴν ἔχει φυτέψει μέσα του, τὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Οἱ εἰλικρινέστεροι ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς — ἔτσι προ-

πάντων ὁ Μάρκος Αὐρήλιος — ἄφισαν τὸν ἑαυτό τους, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ μέσα τοῦ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, νὰ ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴν ἀπίστια καὶ στὴν πίστη, ἀνάμεσα στὴν ἐπιβίωση καὶ στὸν ἀφανισμό τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ θάνατο. Ἡ θρησκευτικὴ στάση τοῦ πνεύματος εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἠθικὴ τοῦ στάση. Ἔστω καὶ ἡ πιὸ ἀδηλη θρησκευτικὴ καὶ μεταφυσικὴ σχέση τοῦ πνεύματος μὲ τὸ θάνατο εἶναι ἀναγκαίᾳ γιὰ νᾶναι ἀληθινὰ θεμελιωμένη μέσα μας ἡ ἰδέα τοῦ χρέους. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀμφιβολία ἔχει ἓνα ποσοστὸ ἀπὸ πίστη μέσα της. Ἡ ἀμφιβολία εἶναι μάλιστα πολλές φορές ἡ πίστη ποὺ αὐτοβασανίζεται. Ἔτσι καὶ ἡ ἀμφιβολία μπορεῖ, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις, νὰ μὴν ἀφίσει νὰ κλονισθεῖ μέσα μας ἡ ἰδέα τοῦ χρέους, ἡ ἠθικὴ μας βούληση. Ἄς μὴν ξενίσει ὅσους θεωροῦν κύριο ἔργο τους νὰ τηροῦν αὐστηρὰ τοὺς φιλοσοφικοὺς ὅρους, τὸ ὅτι ἀλλάζω ἐλεύθερα μεταξὺ τους τὶς λέξεις «ἰδέω» καὶ «βούληση». Κανένα διανοητικὸ γεγονός δὲ μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ χωρὶς νᾶναι ταυτόχρονα καὶ γεγονός βουλευτικὸ. Ἡ ἰδέα τοῦ χρέους εἶναι βούληση χρέους. Κ' ἡ βούλησή μας ἡ προσανατολισμένη σὲ ὁποιοδήποτε συγκεκριμένο χρέος μας ποὺ δὲν ἔχει ὡς κύρια πηγὴ τὸ συμφέρον ἢ τὴ σκοπιμότητα ἢ μιὰ κάποιαν ἀντικειμενικὴν ἀνάγκη, εἶναι ταυτόσημη καὶ ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους γενικὰ, καὶ ἐπομένως μὲ τὴν ἰδέα τοῦ θανάτου. Ταυτόσημη καὶ ἰσοδύναμη. Ὅπως δὲ μπορεῖ νὰ μὴν πεθάνουμε ὅταν ἔρχεται ὁ θάνατος, ἔτσι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ μὴν πράξουμε ὅ,τι εἶναι χρέος μας νὰ πράξουμε ὅταν προβάλλει ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου. Γιατί καὶ πῶς; Μήπως γιὰτὶ περιμένουμε τὴν ἀνταπόδοση μετὰ τὸ θάνατο ἢ φοβόμαστε ὅτι, ἂν δὲν πράξουμε ὅ,τι εἶναι χρέος μας νὰ πράξουμε, ἡ ἀνταπόδοση θᾶναι κι' αὐτὴ ἀρνητικὴ; Ἴσως συμβαίνει κι' αὐτό. Ἡ συμβατικὴ καὶ τυπικὴ θρησκευτικὴ συνείδηση λειτουργεῖ, βέβαια, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν λειτουργεῖ ἔτσι, λειτουργεῖ μ' ἓναν τρόπο ἀνάλογο. Καὶ τὸ βαθύτερο ἄγνωστο ἂν συνδέουμε μὲ τὸ θάνατο, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, ὅσοι δὲν ταυτίζουμε τὸ ἄγνωστο μὲ τὸ μηδέν (ἀποτολμώντας ἔτσι τὴν πιὸ οἰκτρὴ σύλληψη τοῦ ἀγνώστου), νὰ ζοῦμε καὶ στὸ χῶρο τοῦ ἠθικοῦ χρέους ὅπως ζοῦμε καὶ στὸ χῶρο τοῦ θανάτου, νὰ θεωροῦμε τὸ χρέος ἐξίσου ἀναπόφευκτο καὶ ἰσχυρὸ ὅπως θεωροῦμε τὸ θάνατο.

Ἄς λέει ὁ Χέρμπερτ Σπένσερ ὅτι θέλει γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν βασικῶν ἀρχῶν της, τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἀγαθοῦ

καὶ τοῦ κακοῦ, ἀπὸ τῆς παραστάσεως τοῦ ὠφελίμου καὶ τοῦ βλαβεροῦ. Πολλὲς ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως τοῦ Σπένσερ πού δὲν εἶχε τὴν ἀφέλεια καὶ ξηρότητα τῶν προκατόχων του στὴ σχολὴ τοῦ ὠφελιμισμού, τοῦ Μπένθαμ καὶ τοῦ Τζέιμς Μίλλ, εἶναι σωστὲς καὶ σοφές. Ὁ Σπένσερ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσῃ τὰ πλεονεκτήματα τῶν φαινόμενα στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν πολιτισμένων λαῶν, ἀνάγοντάς τα στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν ἀγρίων ἢ ἡμι-ἀγρίων. Καὶ δὲν εἶχε ἀπόλυτα ἄδικο στὴ μέθοδό του. Ὁ ἄγριος εἶναι πολλὰς φορὰς ὁ καθαρότερος καθρέφτης τοῦ πολιτισμένου, καὶ δὲν εἶναι διόλου ἄσκοπο νὰ ξαναγυρίζουμε στὸν ἄγριο γιὰ ν' ἀνακαλύπτουμε στὸ πρόσωπό του τὸν ἑαυτό μας. Εἶναι, μάλιστα, καὶ παιδαγωγικὰ χρήσιμο. Ἄλλὰ τί μπορεῖ νὰ μᾶς πεῖ ὁ ἄγριος γιὰ ὅσα κι' αὐτὲς ἀκόμα οἱ λέξεις του δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ μᾶς τὸ πεί; Καὶ ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι οἱ βασικὲς ἔννοιες τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἦταν στὴν προϊστορία μας — μιὰ προϊστορία σχετικὰ ἀντίστοιχη μὲ τὸ καθεστῶς τῶν σημερινῶν ἀγρίων — συνυφασμένες μὲ τῆς παραστάσεις τοῦ ὠφελίμου καὶ τοῦ βλαβεροῦ, καὶ ὅτι, ὅπως λέει ὁ Σπένσερ, οἱ σαφεῖς κρίσεις γιὰ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ στὴ συνείδηση τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητος ὀφείλονται, χωρὶς νὰ τὸ νιώθουμε, στὴν προαιώνια ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου γύρω ἀπὸ τὸ χρήσιμο καὶ τὸ βλαβερό, ἢ ὑπόθεση αὐτὴ ἐξηγεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα καὶ περιεχόμενα τῆς ἠθικῆς, σημαίνει ὡς ἓνα σημεῖο καὶ μιὰ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου τοῦ χρέους, πού ἔχουμε, νᾶμαστε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καλοὶ καὶ ν' ἀποφεύγουμε, στὶς εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις, νᾶμαστε κακοί, δὲν ἐξαντλεῖ ὅμως τὸ θέμα, δὲν ἐξηγεῖ τὸ ἀνεξήγητο. Καὶ ὑπάρχει κάτι τὸ ψυχολογικόν, κοινωνιολογικόν καὶ βιολογικόν ἀνεξήγητο στὴν ἠθικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, κάτι πού οὔτε τὸ νόημα τοῦ θανάτου τὸ ἐξηγεῖ, ἀλλὰ πού ὁ θάνατος, ἀνεξήγητος ὁ ἴδιος, τὸ προβάλλει — ὡς ἀνεξήγητο, ἔστω, νόημα — ἄρρηκτα συνυφασμένο μὲ τὸν ἑαυτό του. Ἄν δὲ γνωρίζαμε ὅτι θὰ πεθάνουμε, θάταν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε ὅτι πρέπει νὰ πράξουμε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, θάταν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει μέσα μας αὐτὸ πού λέμε «πρέπει», αὐτὸ πού λέμε «δέον», θάταν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε — ἔστω καὶ μὲ τὴν ὠφελιμιστικὴ ἔννοια πού δίνει στὶς πράξεις μας ὁ Σπένσερ — ὅτι πρέπει νὰ πράξουμε ἐκεῖνο πού ἡ ἐμπειρία μᾶς λέει ὅτι μᾶς συμφέρει νὰ πράξουμε. Τὸ νόημα τοῦ θανάτου εἶναι νόημα αὐτοδύναμο. Ἔτσι

καὶ τὸ νόημα τοῦ χρέους. Δὲν παύει νᾶναι αὐτοδύναμο τὸ νόημα τοῦ χρέους, ὅταν τὸ συνδέουμε καὶ μ' αὐτὸ ἀκόμα τὸ «συμφέρον» τῆς ψυχῆς μας μετὰ τὸ θάνατο. Τὸ συμφέρον αὐτὸ εἶναι τόσο ἀπιαστο καὶ ἰδανικὸ πού δὲν ἔχει καμιὰ σχέση (τουλάχιστον γιὰ ὅποιον δὲν εἶναι παθολογικὰ ἀφελῆς) μὲ ὅ,τι προβάλλει στὴ ζωὴ ὡς συμφέρον. Ἡ «Θεῖα Κωμωδία» τοῦ Δάντη πού εἶναι ἡ πιὸ θαυμαστὴ ἀπεικόνιση τῶν ἀφελῶν ἀντιστοιχιῶν ἀνάμεσα στὴν ἐγκόσμια ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν τύχη τῆς ψυχῆς τους μετὰ τὸ θάνατο, εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ ἀνατροπὴ κάθε ἀναλογίας τοῦ ἀνθρώπινου συμφέροντος στὸν κόσμον τοῦτο καὶ τοῦ «συμφέροντος» τῆς ψυχῆς στὸν ἄλλον κόσμον. Ἄν δὲ μπορεῖ οὔτε ἡ ἀφελῆς παράσταση τοῦ ἀγνώστου πού διαδέχεται τὸ θάνατο, δηλαδὴ ἡ παράσταση ἐκείνη πού πάει νὰ δώσει στὸ ἀγνωστο ἓνα γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐγκόσμια ἐμπειρία μας περιεχόμενο, νὰ καθορίσει τὸ «συμφέρον» τῆς ψυχῆς μας μετὰ τὸ θάνατο, πῶς μπορεῖ νὰ καθορίσει τὸ τέτοιο «συμφέρον» ἢ ἰδέα τοῦ ἀγνώστου πού δὲ συνδυάζεται μὲ καμιὰ παράσταση καὶ μὲ κανένα περιεχόμενο; Ὁ Ἡράκλειτος λέει: «Ἀνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσιν».

Ὁ θάνατος, τὸ μεγάλο ἀγνωστο, φθάνει μόνος του — ἀρκεῖ νὰ μὴ συνδυάζεται μὲ τὸ ἀπόλυτο μηδὲν — γιὰ νὰ κάνει τὸν ἄνθρωπον, ἄσχετα ἀπὸ ὀποιοδήποτε εἰδικὸ συμφέρον του, νὰ κατέχεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Χωρὶς τὴ μεταφυσικὴ αὐτὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο, ἡ ἠθικὴ θάταν κάτι τὸ ἀδύνατο. Καὶ θάταν κάτι τὸ ἀδύνατο ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φιλία καὶ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγιωσύνη. Καὶ προχωρῶ περισσότερο: Χωρὶς τὴ μεταφυσικὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο θάταν κάτι τὸ ἀδύνατο — τουλάχιστον ὡς φαινόμενο πού θ' ἄντεχε γιὰ αἰῶνες καὶ χιλιάδες χρόνια — ἢ ἴδια ἢ ἱστορικὴ δράση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, δηλαδὴ ἡ δράση ἐκείνη πού σημαίνει συνέχεια, παράδοση, δυναμικὴ προώθηση τῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι ἡ προώθηση πού χαρακτηρίζει τὸ δυτικὸν κόσμον.

Ἄλλὰ πῶς φθάνω σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα; Ἰσχυρίζομαι, τάχα, ὅτι εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φιλία, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγιωσύνη πού προσδιορίζουν τὰ βήματα τῆς ἱστορίας, τὴν ἱστορικὴν δράση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν; Δὲ μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ ἓνα τέτοιο πρᾶγμα. Δὲν ἔλειψε, βέβαια, καὶ ἡ ἀρετὴ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν. Δὲν ἔλειψε οὔτε ὡς κίνητρο, οὔτε ὡς σταθμὸς, οὔτε ὡς παράδειγμα.

Θάταν ὑπερβολὴ ἂν ἔλεγα ὅτι δὲν τὴ βρῖσκω στὸ βάθος τῆς σκη-
νῆς τῆς ἱστορίας πού δὲ φωτίζεται πολὺ καὶ δὲ χτυπάει στὸ μάτι,
ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸ προσκῆνιο. Ὡστόσο, ἡ κακία καὶ τὸ μῖσος,
ἡ ματαιοδοξία καὶ ὁ φθόνος πιάνουν στὴν ἱστορία τόπο περισ-
σότερο ἢ χτυποῦν περισσότερο στὸ μάτι. Ὑπάρχει πολὺ αἷμα
ἀθῶων, ὑπάρχουν καὶ δάκρυα πολλὰ χυμένα ἐπάνω στὸ δάπεδο
τῆς ἱστορίας. Τί σημαίνει, ὅμως, αὐτό; Σημαίνει ἀπλούστατα
ὅτι ἡ ἱστορία γράφεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ἔνοχο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ
τὸν ἀθῶο, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὸν ἐγωϊσμό, ἀλλὰ καὶ
ἀπὸ τὴν ἀγάπη, ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Χωρὶς τὴν ἀρε-
τὴ καὶ τὴν καλωσύνη, ἡ κακία ὡς μόνον κίνητρο καὶ ὡς μόνος
δράστης τῆς ἱστορίας θάφερνε τὴν ἱστορία σ' ἓνα ἀδιέξοδο, θά-
ταν κίνητρο πού θά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀκίνησία, θάταν δρά-
στης πού θά εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀδράνεια, τὸ σταμάτημα κάθε
οὐσιαστικῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Οἱ χειρότερες ὥρες τῆς ἱστορίας,
ἐκεῖνες πού συνδέονται μὲ τὰ μεγάλα μῖση καὶ μὲ τὶς σκληρῆς
ὁμαδικῆς δοκιμασίαις τοῦ κορμιοῦ καὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων,
συνδέονται καὶ μὲ τὴν αὐταπάρνηση ἐκείνων πού θυσιάζονται,
καὶ ὄχι μόνον μὲ τὸν ἐγωϊσμό καὶ τὴν ἠθικὴ τύφλωση ἐκείνων πού
θυσιάζουν. Τὰ μεγάλα σκοτάδια τῆς ἱστορίας θά ὀδηγοῦσαν σ'
ἓνα ὀριστικὸ σκοτάδι, ἂν μέσα τους δὲν ἦταν δυνατώτερο ἀπὸ τὸ
σκοτάδι τὸ κρυφὸ φῶς τῆς ἀγάπης, τῆς φιλίας, τῆς καρτερίας,
τῆς ἐλπίδας. Καὶ τὸ φῶς αὐτὸ πού ἄλλοτε λάμπει (αὐτὸ συμβαί-
νει σπάνια) καὶ ἄλλοτε εἶναι θαμπὸ (καὶ δὲ σημαίνει διόλου πῶς,
ὅταν εἶναι θαμπό, δὲ φωτίζει πρὸς τὰ μέσα) ἔχει σχέση σχεδὸν
πάντοτε μὲ τὴν ἠθικὴ ἐκείνη βούληση πού, πέρα ἀπὸ κάθε ἀπτό
καὶ ἄμεσο συμφέρον, συνδέει μεταφυσικὰ τὴ ζωὴ μὲ τὸ θάνατο,
μὲ τὴν ἀδελφὴ θετικότητά τοῦ ἀγνώστου, μὲ τὸ Θεό, μὲ τὴν αἰω-
νιότητα. Ὁ χρόνος δὲ θ' ἄντεχε στὸν πόνο του, χωρὶς τὴ βοή-
θεια τῆς αἰωνιότητος.

12.— Ὑπάρχει, τάχα, στὴν ἐποχὴ μας φῶς ἀρκετὸ μέσ' στὸ
σκοτάδι; Φωτίζει ἀρκετὰ τὸ νόημα τοῦ θανάτου τὸ σκοτάδι τῆς
ζωῆς μας;

Ἡ μεταφυσικὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὸ
ἀγνώστο, μὲ τὸ Θεό, μὲ τὴν αἰωνιότητα, ἔχει φθάσει σὲ σημεῖο
κρίσιμο. Σὲ σημεῖο τόσο κρίσιμο, ὅσο ἦταν κ' ἐκεῖνο πού εἶχε
χαρακτηρίσει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων στοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ
Χριστόν. Ἀλλὰ τότε, ἂν καὶ οἱ κίνδυνοι ἦταν ἀνάλογοι καὶ τὰ

σκοτάδια εξίσου βαρεία, ήρθε ο Χριστιανισμός. Τί έρχεται, τάχα, σήμερα;

Τὰ ήθικὰ κριτήρια στις προθέσεις και στις πράξεις τών ανθρώπων δέν έλειψαν, βέβαια, στην εποχή μας. Δέ σβύνει, από τή μιὰ μέρα στην έλλη, ό,τι έχει θεμελιώσει μέσα μας ή παράδοση αιώνων και ή μεταφυσική τάση τής ψυχής περασμένων γενεών. Ό κλωνισμός, όμως, έχει αρχίσει, επίσης, από καιρό. Έχει αρχίσει εδώ και διακόσια περίπου χρόνια. Τά θεμέλια φθείρονται από καιρό. Η πίστη που τὰ είχε στήσει μέσα μας δέν καλείται πια από τή θέλησή μας, από τή θέληση τών πιο πολλών ανθρώπων, να τ' ανανεώσει. Και τὰ γεγονότα που έρχονται θάνατι βαρεία. Βαρύτερα, ίσως, και απ' όσα ήρθαν στα σαράντα τελευταία χρόνια. Πώς θ' ανθέξει τò πνεύμα του ανθρώπου, πώς θ' ανθέξει ή καρδιά του μέσ' στο σκοτάδι;

Κάποια νέα συναναστροφή τής ψυχής μας με τò θάνατο είναι αναγκαία. Κάποια νέα μεταφυσική θεμελίωση τής ζωής — τής αγάπης, τής έλπίδας — μέσα μας. Ποτέ τὰ «γνωστά» δέν ήταν τόσα, όσα είναι σήμερα. Άλλά και ποτέ τò άγνωστο δέν ήταν τόσο άγνωμένο, όσο είναι σήμερα. Ό θάνατος πρέπει να μάς οδηγήσει πάλι στον έαυτό μας. Τò δέος μας απέναντί του — όχι ως άπλός φυσικός φόβος, αλλά ως πνευματικός σεβασμός — πρέπει να γίνει ή πηγή μιās νέας ιστορικής ζωής, πρέπει να μάς δώσει τήν άφορμή για μιὰ νέα αξιολόγηση και ιεράρχηση όλων τών πραγμάτων γύρω μας και μέσα μας. Στο χάος τής ζωής μονάχα ό θάνατος μπορεί να φέρει πάλι νόμο και τάξη.